

კონსპექტი

საქართველოს ისტორიიდან

40.
132.

შედგენილი ა. ქუთათელაძისგან

გვ. I

ტფილისი

МЕДИКОТЕНА
Гос. Публ. Библиот.

საქართველოს ისტორიის კონსპექტი

1900.

კასი (კროლის მთა), არჯევანის მთა, ცივ-გომბორის მთა.

მდინარეები: მტკვარი, რომელიც გამოდის არსიანის მთის ბოლოდან, სადაც მას ჰქვია პარხალი, და შესდგება ორ წყაროსაგან: აღმასის-წყარო და მარგალიტის-წყარო. ჯერ ეს მდინარე მოეშურება ჩრდილოეთისაკენ და ტაშის კართან შემოტრიალდება აღმოსავლეთისკენ. ტფილისამდის ეგრე დის. მერე მოუხვევს სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ და ჩადის გურგანის ანუ კასპიის ზღვაში. მისი შენაკადებია: ჯავახეთის მტკვარი, რომელიც შედგება ჯავახეთის წყლისაგან და ფარავანის წყლისაგან. პირველი გამოდის ერუშეთის მთიდან და მეორე—ფარავანის-ტბიდან. არსიანის მთიდანვე გამოდის ფოცხოვი*), რომელიც ჩადის მტკვარში მარცხენა ნაპირიდან. ამავე ნაპირიდან ჩადიან მტკვარში ლიახვი, ქსანი, არაგვი, ოორი და ალაზანი კავკასიონის მთიდან. მარჯვენა ნაპირიდან, ჯავახეთის-მტკვრის გარდა, ჩადის ალგეთი, ხრამი. ეს ორივე გამოდის თრიალეთის მთიდან. ხრამს ერთვის დებედა, მაშავერა; მაშავერას ერთვის ფინეზაური. ქვეით არის აქსტაფა. ქვემო-წელზე მტკვარს ერთვის არეზი (რახსი). ეს მდინარეები შეადგენენ მტკვრის სისტემას. ამ სისტემას უოფს რიონის.

*) ფოცხოვს შვერთვის გურიის საზღვრიდან ქვაბლიანი და ფოცხოს-წყალი; აჭარის-მთიდან—ჯაყის წყალი. ესენი არიან. შენაკადები მარცხენა ნაპირიდან.

სისტემისგან ლიხის მთა (ან ლაღოს მთა) და ჭოროხის სისტემისაგან — არსიანის და მესხხეთის მთა. რიონში ჩადის ყვირილა, ხანის-წყალი, ცხენის-წყალი, ტეხური; ყვირილა გამოდის ლიხის მთიდან. ხანის წყალი — ფერსათის მთიდან, ცხენის-წყალი და ტეხური — სვანეთის მთებიდან. იქიდანვე გამოდის ხობი, რომელიც ჩადის შავ-ზღვაში; ენგური კი გამოდის კავკასიონის მთიდან, გადაჭრის სვანეთს და ისე ჩავა შავ-ზღვაში. ენგურის გაღმა არის, ორხუა, კოდორი და კაპეტი. ეს სამივე უკანასკნელი გამოდის კავკასიონის მთიდან და ჩადის შავ-ზღვაში.

ჭოროხი მოდის გურჯი-ბოლაზის მთებიდან და რიონი კი — ფასის-მთიდან, რომელიც არის დიდ კავკასიონის ტოტი.

ძველი ქალაქები: არმაზი (ქართლში, ჰარმოზი-კა), სევსამორა (ეხლანდელი წიწამურა), მცხეთა, უფლის-ციხე (მტკვრის მარცხენა ნაპირზე გორის მახლობლად); გაჩიანი (სანადირო ქალაქი, ცორტავი) ხრამის და მაშავერის შესართავთან — ციხე-დიდი (ქართლის-ხევზე), ოლთისი.

ციხეები: ორბეთი — ხრამს და ჭივჭივას შუა მეტად მაღალ კონცხზე, მტკვრის-ციხე (ხუნანი, გატეხილი-ხიდი, ყის-ყალა) — ხრამს და მტკვრის შესართავთან, დმანისი — ფინეზაურის და მაშავერის შესართავთან საშინელ მაღალ-კონცხზე, ბირთვისი (ბუნებით კლდე — გამოქვაბული) და ფარცხისი — მის მისავალს. ორივე ეს ციხე ალგეთის მარცხენა ნაპირზეა.

უფლის-ციხეა გორის მახლობლად, ციხე-დიდი—
მცხეთის მახლობლად; კასპის-ციხე, ოძრხის-ციხე,
სარკინეთის-ციხე და ურბნისის-ციხე. ამას გარდა
იყო კიდევ ძველი ქალაქები: თუხარისი (ზემო-ქართლ-
ში), კასპი, ოძრხე (აბასთუმანი), ურბნისი, ჩელთა
(შილდა), რიშა (რუსთავი, ბოსტან-ქალაქი, ანუ ნა-
გები), წუნდა (ზემო-ქართლში), არტანი (ქაჯთ-
ქალაქი). კარი იყო ორი: არაგვის-კარი (დარიალი,
ხვეის-კარი) და მეორე—ზღვის-კარი (დარუბანდი,
დახშა-კარი).

რადგან ყველა ერის ისტორიის დასაწყისი ზღაპ-
რულია, არც ჩვენ აგვცდა ეს მოვლენა. „ქართლის
ცხოვრება“ ამბობს, რომ თარგამოსი იყო იაფეთის
შვილი-შვილიო. თარგამოსის ერთი რვათაგანი და
უფროსი შვილი ყოფილა ჩვენი მამათ-მთავარი ქართ-
ლოსი, რომელსაც აუშენებია ქალაქი ქართლი (შემ-
დეგ—არმაზი). ქართლოსს ყავდა ხუთი შვილი, რო-
მელთაგან უფროსი იყო მცხეთოს. ამან ააშენა
ქ. მცხეთა.

მცხეთოსს ყავდა სამი შვილი, რომელთაგან უფ-
როსი იყო უფლას. ამან ააშენა უფლის-ციხე. ასე
მოგვითხრობს „ქართლის-ცხოვრება“ ამ ზღაპრულ
ამბავს.

გ ა მ გ ე ლ ბ ა

რადგან ჩვენი ჭეყანა მთიანია, ანტიკომაც დი-
დი-ხნის განმავლობაში ქართველ ტომს განცალკე-

ვებულად უცხოვრია: თვითეული კუთხე ან ხეობა თვითონვე განაგებდა თავის სათემო საქმეებს (სასულერიოს და საეროს) თავის ამორჩეულ პირების ან მამასახლისების შემწეობით.

ეს კუთხეებია:

1) ჭანეთი ან ძველი კაბბადოკია ძვეს მცირე აზიის შუაგულში. მისი საზღვრებია: ჩრდილოეთით შავი-ზღვა, დასავლეთით—ჭალისი, სამხრეთით—კილიკიის მთები და აღმოსავლეთით—კოლხიდა, ბასიანი და კარნიოფლი (აზრუში).

სტრატონის სიტყვით (66-24 ქრისტეს წინ) კაბბადოკია განიყოფებოდა ორ ნაწილად: ხმელეთის კაბბადოკიად და შავი ზღვის კაბბადოკიად. ორივეს ეოფდა ჭანეთის მთა. პირველი მდებარეობდა სამხრეთით და იყო უწყლო, უტყეო, ხმელი და უხაყოფო. აქ ჩამოდის მდინარეები: ჭალისი, ეფერათა, პირამი (ჯეიხუნი), სარსი (სარან-სუ). ხმელეთის კაბბადოკია შეადგენდა ათ საერისთაოს. მისი დედა ქალაქი იყო თიანი (ნიკდე) თიანეთის საერისთავოში და სტატო ქალაქი კი მახაკა (კესარია). ეს ქვეყანა ჯერ ძინებდა ასურეთს, შერე — მიდიელებს და შემდეგ — სპარსელებს. ხალხი იყო მეტად მეომარი, უშიშარი და თითქმის ველური. რაცა სპარსეთი შემცირდა, აქურ ერისთავებმა მეფეების ხარისხი მიიღეს. არიარტ II იყო აღექსანდრე მაკედონელის თანამედროვე. არიარტ VIII იყო მიტრიდატ VII თანამედროვე*).

17 წელს ქრისტეს შემდეგ იმპერატორმა ტიბუ-

*) მიტრიდატი მეფობდა პონტოში.

რამ მოსპო მეფობა აქაც და ზღვის კაბბადოკიაშიც. ამის შემდეგ კაბბადოკია ემორჩილებოდა ბიზანტიას. პირველ საუკუნეში აქ მოედვა ქრისტიანობა. აქედან გა-
მოვიდენ ბასილი კესარიელი, გრიგოლ ნოსელი და მრავალი სხვა. ორივე კაბბადოკიის ხალხი იყო ერთი ტომის და ღაზარაკობდა ერთ ენაზე. თვითონ სტრატონიც ამ ქვეყნელი ყოფილა: მისი სამშობლო იყო ამასია, რომელიც ძვეს ირისეს ნაპირზე ზონტოში, და დედამისი ყოფილა გვარად ჭანი. ზღინიც (29-76) ამბობს, რომ კაბბადოკია იყო ერთი და ყოფილად განუყოფელი ქვეყანა. რომ ხმელეთის კაბბადოკიის მცხოვრებლები ჭანები ყოფილა, ეს მტკიცდება შემდეგით. დღესაც ხმელეთის კაბბადოკიაში შენახულია ქართული სახელები: თიანეთი, ჩხორუმი (ამასიის მახლობლად), თავია, მუჟური, თამარძე, ურგუბა, (ორგუბე) სარმურ-სახლი, ჭიჭაკის-მთა, თეჯირის მთა, მაცურის მთა, ჭილობის მთა, ჩხატალი, ორთავის-მთა, ფარხალი, საროს-მდინარე, დედა-მთა, ქუთაია, გომიში (კამბეჩი მეგრულად), ჭალა, ტაზის-კარი (ტაშის კარი), თავშანი, მენდერი, (მდინარე), ბანა, ენგური, კარი-ბაზარი და სხ. ამას გარდა, ზნე, ჩვეულება და სარწმუნოება დანარჩენ ქართველების და მათი ერთი და იგივე იყო. აქედან ცხადად ჩანს, რომ აქ ცხოვრობდნენ მაშინ ქართველები, და ამიტომაც აქედან მოსულმა წმ. ნინომ და წმ. მამებმა ადვილად იწვეეს ქადაგება ჩვენში, რადგან, შეუძლებელია, მათ ქართული ენა არ სცოდნოდათ და ისეთი ნაყოფი კი მოეტანათ.

შავი-ზღვის კაბბადოკია განიყოფებოდა ორ ნაწილად. 1) ჰონტო და 2) კოლხიდა.

ჰონტო არის მთიანი, ტუიანი, უხვი მდინარეებით და მადნით: დასავლეთით აქვს მდინარე ჭალისი, რომელსაც სათავე აქვს ნიკოპოლის მახლობლად გემის-მთაში და ერთვის შავ-ზღვას. ამ მდინარის მარჯვენა ნაპირზე სცხორებენ ჭანები და მარცხენაზე — ბერძნები. მეორე მდინარეა ირისე (ეხლანდელი ეშილ-ერმაკ), რომლის ერთ ტოტს ჭქვია ტეძამი. სამხრეთით ჰონტო იყო მთებიანი. აქ არის ბალხარის მთები ჰონტოს და ქართლს შუა (ეხლა გურჯი-ბოღაზი). ამ მთებს მიუყვება ნაჭილთბევის მთები (ძველად სციდიის, კილიკიის მთები). ნაჭილთბევის მთების ერთი ნაწილი იწოდება გჟაურად და გომიშად (კამბეჩად). გომიშის მთები (ეხლანდელი გუშიშ-ხანა) მდიდარია ვეცხლის მადნით.

როდესაც ჰონტო და კოლხიდა სპარსეთს ემორჩილებოდა, აქ იყო ორი სასაზღვრო: 18 და 19. ეს იყო დარიოსის დროს.

კსენოფონტის დროს (431-354 ქრისტეს წინ) აქ მეფეებიც ყოფილან. მეცნიერი ვალიანი მოუთხრობს, რომ პირველი მეფე ყოფილა აქ არტაბაზი დარიოსისგან დადგენილი. ალექსანდრე მაკედონელის დროს აქ მეფობდა მიტრიდატ II პირველის ძე «ადმასენებელი», რომელმაც 384 წელს გაიმარჯვა ბერძნების მეფეზე ლისიმახზე და ეს გამარჯვების წელიწადი დაიდვა წელთ აღრიცხვის დასაბამად ჰონტოში. 183 წ. ქრისტეს წინ ჰონტოს მეფე ფარნაკ იჭერს სინოპს და ზღვის პირებს. მიტრი-

დატ VI ებრძვის ჰანიბალს, როგორც რომაელების მო-
კავშირე და მიიღებს ჯილდოდ ფრიგიას. მიტრიდატ VII
იყო რომაელების დაუძინებელი მტერი. ამან შემოვლო
მთელი ჰონტო, კაბბადოკია, შეისწავლა ქვეყნის ხასიათი
და, მის მიხედვით, შეუდგა ქვეყნის საქმეს: იყო მეტად
განვითარებული და ენების მცოდნე. მან დაიპყრა კოლ-
ხიდა, აჭარა, გურია, იმერეთი, სამეგრელო აფხაზეთი
და ბოსფორის *) სამეფო. არია კაბბადოკია: მოაკვლევინა
მუნებური მეფე და მის ნაცვლად დაადგინა თავისი
შვილი. მობრთო როგორც ხმელეთის ისე ზღვის ძალი
და დაიპყრა სრულიად მცირე-აზია. წართვა რომაელებს,
თრაკია და იტენი (შავი-ზღვის პირად). რომმა გამოგ-
ზაგნა სილვა (სულა) ჯარით, რომელმაც დამარცხა
მიტრიდატი და აიღო იონია, მიზია, ლიდია. 85 წელს
მატრიდატმა ითხოვა ზავი. ზავმა ცუდი შთაბეჭდილება
მოახდინა დამორჩილებულ ქვეყნებზე: განუდგენ ბოსფო-
რელები. მიტრიდატი რომ ბოსფორელების დასამორჩი-
ლებლად მოემზადა, რომაელებმა იფიქრეს, ჩვენ გვიპი-
რებს ამსახ და გაგზავნეს მის წინააღმდეგ მერენას. რ-
ჯერ დამარცხდა მერენას მიტრიდატისაკან 82 წელს.
ამას მოყვა ახალი ზავი. სამი წლის შემდეგ, 79 წელს,
მატრიდატმა ისევ დაიპყრა ბოსფორი და მეფედ დაად-
გინა აქ თავისი შვილი მანარა. გაიმართა მესამე რმი
მიტრიდატს და რომს შუა. მიტრიდატმა ჩაიგდო ხელ-
ში ჰაფლაგონია, ბითინია და მოადგა ქ. ქიზიუს, რომე-

*) ყიზიმი.

ლიც ქვეს მარმარილოს ზღვის ნახირზე. მაგრამ აქ ლუკულმა დაამარცხა მიტრიდატი, რომელიც შეივლტო კოლხიდაში და იქიდან — ბოსფორში ჯარების შესაკრებად. მაგრამ ამ დროს მოხდა საოცარი ამბავი: მახარამ რომ შამის დამარცხება შეიტყო, მოიბირა მისი მხედართმთავრები და წინა-აღუდგა მამას. მიტრიდატმა ველარ მოთმინა შეილსიკან ესეთი უმართებულ საქციელი და ჯარისკაცთა თავი მოიწამლა 64 წელს ქრისტეს წინ.

ნერონის დროს პონტო შეიქმნა რომის პროვინცია და 1204 წლამდე ვიზანტიას ემორჩილებოდა. ამ დროს კა თამარმა დაიპყრა ეს მხარე, უბოძა ალექსი კომნენს, დაასრულა ტრაპიზონის იმპერია და სატახტო ქალაქად განსადა ტრაპიზონი. ამ იმპერიამ იცოცხლა 1461 წლამდე ე. ი. იმ დრომდე, როცა ოსმალთა დაიპყრა.

კოლხიდა ეწოდებოდა ძველად მთელ პონტოს. სტრაბონის დროს კი კოლხიდა ერქვა იმ ადგილებს, რომელთაც დასაწყისი ჰქონდა ფსინონის (ესლა კოლოპოტამო) მდინარის შესართავამდე, სადაც მდებარებდა დიოსკურია (იზკური). კოლხიდას შემორტყმული ჰქონდა კავკასიის მთები (ქართულად დაღო), რომლის ერთი ტოტი ჰყოფს იმერეთს და ქართლს (ლიხის მთა). ლიხის ერთი კალთა მიდის მტკვარზე და იწოდება მონხის მთად (ე. ი. სამცხის ან აჭარის მთა). მეორე კალთა შეუქცევს პირს მტკვარს, შავ-ზღვისკენ მიეშურება და იწოდება ფერსათის მთად, რომელიც ჰყოფს გურია-სამცხეს იმერეთიდან. ამ მთების ერთ კალთას ჰქვია კორაკის-მთა (ცინუ-ჯვარი ესლანდელი); კორაკის-მთას

მიუყვება ჰონტოსკენ სციდიის მთები (კილიკიის) და შემდეგ — ნაჭილობეკის. ამ საზღვრებში დის რიონი, ჰიზინუსი (ცხენის წყალი), ცანა (ტეხური), ჭორონი (ზლინის — აბსარა, არიენის — აკამპსის და ჰრკოპის — ბასს). კოლხიდაში მოდის სელი, კანაფი, სანთელი და ფისი საკმაოდ. განთქმულია ადგილობრივი ტილო, მდიდარია ოქროთი, ვეცხლათ, რკინით. შესანიშნავი ადგილებია დაოსკურია და ფაზისი. დიოსკურიას წინეთ ერქვა სევასტოპოლი (სტრაბონი). აქ ეოფილა ბერძნების კოლონიები ბედაში. ილორში, ჰერაკლეაში (ანაკლია) * ფაზისიდან ამოყვებოდენ ნაგებით სარაზანამდის (შორაზანამდის) ჯერ რიონს და შერე - ფერილას და შერე მტკვრამდის ურმებით გადაქონდათ სავაჭროები. მტკვრით კი კასპიის კაღმა გადიოდენ. კოლხიდაში იყო კიდე ქალაქები: ცირცუმი, მეფეების სატასტო ქალაქი, ტინდარიდა, ციგნი, ცითა, ანუ ქითი, შემდეგ — ქუთაისი.

მეორე საუკუნეში ადრიან იმპერატორმა დანიშნა მმართველად ჰონტოში არრიენი. ეს მწერალი ამბობს, რომ ჰალისის მარჯვენა ნაპირზე ცხოვრობენ მახელონები და გენიოხები, რომელთაც ზლინი უწოდებს ჭანად კენიოხად. ამათ უავდათ მეფე ანხილასუსი. ზუღრეთი

* კოლხიდელებზე მოგვითხრობს აპოლონ როდოსელი (250 — 200) შემდეგს: „იციან ზღვის და ხმელეთის გზების წარმოდგენა რუკებზე თავიანთ მოვაჭრეებისათვის. ეს რუკები კოლხი დელებს პირველად ქვის გაუკეთებიათ და შემდეგ — ხის ფიცრების“. პლინი ამბობს: „კოლხიდაში გაკეთებული ფოლადი ყველა ფოლადზე უკეთესი იყო დასავლეთისკენ“.

(აჭარა, ქობულეთი, იმერხევი, შავშეთი, კლარჯეთი) ეკუთვნის იბერიის მეფეს ფარხმან III. მის შემდეგ იყო ლახივა (გურია). ამათ უავდათ მეფე მელასი. მათ შემდეგ არის აპსილია (სამეგრელო). ამათ უავთ მეფე იულიანოსი. მერე აბაზგია. აქ მეფობდა რესმაგი. შემდეგია სანიგარი (ჯიქეთი), სადაც მეფობდა სპადავა.

კსენოფონტი (431—354) ამბობს თავის თხზულებაში: «უკან დაბრუნება 10 ათასის ბერძნის შემდეგს:

1) შევედით ბასიანში (რომელსაც რწყავს არეზის ზემო წელი), სადაც იყო ხალხი მკვიდრი, რომელიც არც სომეხს ჰგავდა, არც ქართველს. დროდროტის დროს კი (480—426) იწოდებოდა ეს ხალხი ალაროდელეებად*). ბასიანი ესაა კარნიფოლის (აზრუმის) მხარეა.

მეორე ხალხი, რომელსაც შეხვდა კსენოფონტი იყო ტაოხები ე. ი. ტაოს მცხოვრებნი ჭოროხის მარცხენა ნაპირზე. ტაომ დაიმსახურა დიდი ღვაწლი თავის შესახებ. აქ გამოჩნდნენ პირველად ბაგრატიონები, რომელთა წყალობით მეტად აუვადა ეს ქვეყანა. აქ იყო ჩვენი უკეთესი კულტურა: ანჩა, აგარაკი, ბანა, ეოშნი, იშხანი, ოპიზა, სხაღთა, ტბეთი, ხახული—ჩვენის წარსულის სასიქადულო ნიმუშია. პირველად ქრისტიანობა ამ ქვეყანას მოედვა და აქედან გავრცელდა ჩვენსკენ. აქ იყო 31 ეპარხია; აქედან მოვიდნენ იოანე, ევთიმე, გიორგი მთაწმინდელი, გიორგი ოფთისელი, თორნიკე.

*) ესაა გამოკვლეულია მეცნიერის ლენორმანისგან, რომელმაც ალაროდელეები ქართველები ყოფილან.

„მესამე ხალხი იყო ხალობები მდინარე ისპირზე და შაკიზღვის პირზე. აქ დარჩენილა ძველი სახელები: ქუთაია (ქუთაისი), ენგური, რომელზედაც ძვეს, ქალაქი ანგორა, ონი — ჰალისთან.

აქ იციან საუკეთესო ფოლადის გაკეთება, რომელსაც დასავლეთისკენ ბადალი არ აქვს; ხალობები არიან მეტად უშიშარი და მეომარი. აცვიან მოკლე გურტაკი, წვივებზედ — ზაიჭები, თავზე — ზუჩი; აქვთ ხანჯალი, შუბი და წელზე თოკები (როგორც გურულებს). აქედან გადადის გზა მაკრონებში.

„მეოთხე ხალხი იყო მაკრონები, რომელნიც სტრახონის დროს იწოდებოდნენ სანად, ჰლინის დროს — სანად-გენიოხად, არაიენის დროს — ტანად, ბიზანტიის მწერლები უწოდებენ ტრანად ე. ი. ჭანად. ცხოვრობდნენ ჭორახის მარცხენა მხარეზე,“ სადაც ეხლა არიან ლაზები. ჭანებს ე. ი. მაკრონებს, რომელნიც ცხოვრობდნენ მთაში, კსენოფონტი უწოდებს „სეპტა-კომედად“ ე. ი. შვიდ სკეტად და ძველად ერქვათ მოსინაკები ე. ი. კოშკებზე მცხოვრებნი. აქედან ჩანს, რომ მაკრონები და მოსინაკები უფოილა ერთი და იგივე ეხლა ჭანად წოდებული. ამით მიიღეს ქრისტიანობა იუსტინიანეს დროს (V ს.)

მეხუთე ხალხი იყო ტიბარენი. ეს ხალხი ცხოვრობდა ბარში და მისდევდა ხვნა-თესვას და საქონლის მოშენებას. ზნე ჩვეულებით ჰკავან იბერიელებს. ტიბარენები ცხოვრობენ მდინარის თერმეს გარშემო კოტიორას (შავ-ზღვის პირად) მახლობლად. ტიბარენები ცხოვრობენ აქაც და იბერიაშიაც.

2) იბერიის საზღვარია სამხრეთით არაქსი, დასავლეთით ტიბარენები, აღმოსავლეთით ალაზანი, ჩრდილოეთით კავკასიის მთები. იბერია მეტად შეშველი იყო ქალაქებით და მჭიდროდაც დასახლებულია. სახლები აქვსთ აგურის და კრამიტით დახურული. ხალხი მიწათ-მოქმედია და მშვიდობის მოყვარე. მათი სამხარი იარაღია ხელში შუბი და შურდული. სტრაბონის აზრით იბერია არის ეხლანდელი ქართლი და ალბანია კი — კახეთი ალაზანს და მტკვარსშუა დერბენდით და დადისტნით თერგამდის. განათლებით იბერია უფრო მაღლა იდგა ალბანიაზე. არავსუ არის ქ. სევსამორა, მტკვარზე — ჰერმოზიკე, (არმაზისციხე, არმაზი, ზღინის — არმასტიზი და პტოლომეს (120—170)—არმაკტიკა).

3) ალბანიის საზღვრავს კასპიის ზღვა, დასავლ. ალაზანი და იბერია, ჩრდილოეთით — დერბენდის ზემოთი მხარე თერგამდის, სამხრეთით — არმენია.*) ქვეყანა ერთობ ზოხიერია და მოსავლიანი. ტანით არის ხალხი შვენიერი და მეტად მეომარი. გამოყავთ 60 ათასი ქვეითი და 12 ათასი ცხენოსანი. ხმარობენ შუბს, ისარს, ფარს და ჩაბაღახს, როგორც იბერიაში.

როგორც იბერიაში, აქაც 4 წოდებაა: 1) მეფე, 2) სასულიერო წოდება, 3) მხედრები, 4) ხალხი. პენობები ალბანიაში და იბერიაში აქვსთ რიგიანი: აგურის

*) შირვანიც ეკუთვნოდა ალბანიის სენ-მარტენის განმარტებით. აქედან ჩანს, რომ კახეთი და ალბანია ერთი მეორის ნაწილი ყოფილა. ესეც იყო: წინეთ კახეთი კი არ ერქვა, არამედ — ალბანია, ე. ი. კახეთი იყო ალბანიის ნაწილი.

სახლები აქვთ კრამიტით დახურული, ალბანიაშიც და იბერიაშიც ხალხი მიწათ მოქმედია. ალბანია სავსეა მორიელით და ფალნგებით“.

რადგანაც მცხეთა ითვლებოდა დედა-ქალაქად, ამიტომ უპირველეს მამასახლისთაგანად ირიცხებოდა მცხეთის მამასახლისი. თუმცა თვითოეული მამასახლისი თვითონ განაგებდა თავის შინაგან საქმეებს, მაგრამ, დრო გამოშვებით, მცხეთის მამასახლისთან იკრიბებოდნენ მაინც ერისგან არჩეული პირები საერთო სათემო, ან საქვეყნო საქმეების გასაბჭობად. არც ერთ მამასახლისს არ ქონდა უფლება დაესაჯა ვინმე, თუ მას საზოგადოების კრება არ დაადგენდა; არც შეეძლო ხარჯის მოკრეფა, მის დაუკითხავად, რაიმე საჭიროებისათვის. მცხეთას ის უპირატესობა ქონდა, რომ, ომის დროს, იქაური მამასახლისი მთელსაქართველოს შეერთებულ ჯარების უფროსი იყო, და, მასთან ერთად, თავის სამამასახლისოდანაც მოყავდა თავის წილი ჯარი. ომს აცხადებდა საბჭო, რომელსაც შეადგენდა მთელსაქართველოსაგან არჩეული პირები. ესენი იკრიბებოდნენ მცხეთაში საბჭოში. ამ საბჭოში ირჩევდნენ შემდეგ ღირსების მექონ პირებს: ისინი უნდა ყოფილიყვენ გონიერები, გამოცდილები, უნაგარო და პირუთნეველი. თუ საჭიროება მოითხოვდა, ამ საბჭოში მცხეთის მამასახლისსაც მოიწვევდნენ. საბჭოს მოვალეობა იყო განეხილა ყველა ის საქმე, რომელიც თავის სამამასახლისოში ვერ გაარკვეეს. ამას გარდა, ომის გამოცხადება და

ზავის ჩამოგდება მის ხელში იყო. მასვე ექვემდებარეობდა საქვეყნო საქიროებისთვის ხარჯის შეწერა.

მამასახლისობის ხანაში ერთობ აწუხებდნენ ქართველებს ხაზარები. ესენი ცხოვრობდნენ კავკასიის მთის გადაღმა. დრო გამოშვებით შემოესეოდნენ ქვეყანას და მოსვენებას არ აძლევდნენ: არბევდნენ და, სადაც მოასწრებდნენ, ტყვეც გაყავდათ. ამ შემოსევის დროს, სხვათა შორის, ისწავლეს საქართველოში მომავალი გზებიც: „ზღვის-კარი“ (დერბენდი, დარუბონდი) და დარიალი (არაგვის-კარი, ანუ ხევის-კარი). ხაზარების გავლენა იხეთი ძლიერი შეიქნა ბოლოს, რამ, იყო დრო, როდესაც ქართველობა ხარკსაც კი აძლევდა მათ.

ხაზარების შემდეგ გაძლიერდა სპარსეთი, რომელმაც დაიპყრა მაშინდელი ცნობილი ქვეყნები და მათთან ერთად—საქართველოც: ეს იყო სპარსეთის მეფის ფერუდინის დროს (1607 წ. ქ. წ.) ფერუდინმა გამოგზავნა ქართლში ჯარი და წინაუძღოლა მას თავისი ერისთავი ანდამი, რომელმაც, მართალია, ხაზარები კი გადევნა, მოაშორა საქართველოს, მაგრამ, მის მაგიერ, თვითონ გაბატონდა. ამ ერისთავმა ააშენა ციხე იქ, სადაც იყო „ზღვის-კარი“ და შემოაფლო მცხეთას ქვიტკირის გალავანი (არდამის მოსვლამდე, საქართველოში არიცოდნენ ქვიტკირის შენობაო, ამბობს „ქართლის ცხოვრება“). სპარსეთს მოუღო ბოლო ალექსანდრე მაკედონელმა. „ქართლის ცხოვრების“ თქმით, ალექსანდრემ დაიპყრა სა-

ქართველო და ხარკიც კი შეაწერა. მმართველად დამორჩილებულ ქვეყანას დაუყენა ბერძენი აზონი და მისცა მას ჯარები, მონობაში ყოლოდა ქართველობა. აზონმა შემოიტანა ჩვენში ახალი წესი: კერპის თაყვანის ცემა, მზის, მთვარის და ვარსკულავეების. ამას მიუმატა მან კიდე ორი კერპი: **გაჭა** და **გაამ**.

მაკედონელის მფლობელობასაც მალე მოელო ბოლო. აზონის მკაცრმა და მტარვალურმა მოქმედებამ ერთობ დააღონა ქართველობა და ბოლოს, მოთმინებიდან გამოსულები, შეითქვენ აჯანყდენ და განთავისუფლდენ. ამ აჯანყების მოთავე იყო ფარნავაზი.

ფარნავაზ მეფე (302-237)

ფარნავაზი იყო მცხეთის მამასახლისის სამარას ძმის წული. როგორც მათიანე ამბობს, მისი მამაც და ბიძაც ორივე მოიკლა ომში ალექსანდრე მაკედონელთან. ქართლის ცხოვრება აგვიწერს ფარნავაზს ასე: ის იყო მხნე, ახოვანი, შვენიერი, მონადირე და კისკასი (შკვირცხლი). რასაკვირველია ამისთანა კაცებს აზონი არ დაინდობდა, რადგან მათში ქვეყნის ძალას ხედავდა. ამიტომაც ხშირად ურჩევდა ფარნავაზს დედა, რომელიც გვაროვნობით სპარსელი იყო, გაშორებოდა საბრთხეს და ნათესავეებთან წასულიყო სპარსეთში, მაგრამ ფარნავაზი ვერ ანებებდა თავს სამშობლოს. ბოლოს კი ერთმა ზღაპრულ გარემოებამ

შეურყია აზრი. ერთხელ ნახა სიზმარი, ვითომ ოთახშია, იწევს გარეთ და ვერ გამოსულა. ამდროს შემოდის სარკმლიდან მზის სხივი, შემოერთყმება წელზე და გაიყვანს გარეთ. დაიხედავს ძირს და ნახავს მის წინ დაცვარულ მზეს. მოხოცს ცვარს, წაისვამს სახეზე და ამ დროს კიდევ გამოეღვიძება. მაშინ ფარნავაზი ამბობს: წავალ დედულეთს: ვატყობ, ბედი მილიმის. მაგრამ აქაც ერთმა შემთხვევამ დააყენა. ერთხელ გავიდა სანადიროდ დილომის სანახებში. გამოხტა ირემი. ფარნავაზმა სტყორცა ისარი და დასჭრა, მაგრამ ირემი მაინც წავიდა. მიჰყვა კვალ-დაკვალ ფარნავაზი. ირემი ერთ კლდის ძირთან მივიდა, წაიქცა და მოკვდა. დაბინდდა კიდევ და თან საოცარმა წვიმამაც დაასხა. ფარნავაზმა სახლში წამოსვლას სადმე მყუდროში თავის შეფარება არჩია და ძებნა დაიწყო. ძებნის დროს მიაღდა ერთ ადგილს, სადაც ნახა კარები ამოქოლილი გვირაბი. ჰკრა ჩუგლოუგი და კარები ჩამოანგრია. შევიდა შიგ და იპოვა უამრავი სიმდიდრე. ამოქოლა ისევ კარები და, როგორც კი წვიმამ გადილო, ლამევე გაეშურა მცხეთისკენ. მეორე დღეს ლამით, რაც სიმდიდრე იყო ქვაბში, სულ გადიტანა მცხეთაში და დამალა. ამის შემდეგ გაუგზავნა კაცი თავის ნათესავს ქუჯს, რომელიც იყო ეგრისის (სამეგრელოს) მფლობელი. აახლა თან სიმდიდრე და სთხოვა შემწეობა აზონის წინააღმდეგ. ისიც გადმოვიდა თავის ჯარებით. ეკვეთენ ორივე აზონს და დაამარცხეს. დამარცხებული

აზონი გაეშურა კლარჯეთისკენ, უნდოდა იქ გამაგრებულიყო. ფარნავაზი მიჰყვა კვალ-და-კვალ და იქაც დაამარცხა. ამ ომს ის შედეგი მოჰყვა, რომ, ბრძოლის დროს, თვითონ აზონი მოიკლა და კლარჯეთი კი შემოიერთა ფარნავაზმა.

ამ გვარად, გაერთიანდა საქართველო, რომელსაც ამდრომდე მოწყვეტილი ჰქონდა კლარჯეთი ბერძნების წყალობით. დარჩა ბერძნების ხელში მხოლოდ ენგურის გაღმა მხარეები. ამ დროდან ფარნავაზს იცნობს „ქართლის ცხოვრება“ მეფედ.

რომ ქვეყანა უკეთეს წესზე ყოფილიყო დაწყობილი, ფარნავაზმა გაჰყო საქართველო ცხრა საერისთაოდ. ესენი იყო:

1. რიონს და ენგურს შუა (სადაც ერისთაობდა ფარნავაზის სიძე ქუჯი)*).

2. ლიხის მთის (ღაღო, აქარის მთა) და რიონის შუა აზგვეთა შავ-ზღვამდის.

3. კახეთი, კუხეთი, ჰერეთი (ქიზიყი).

4. ხუნანი (ყის-ყალა, მტკვრის-ციხე, გატეხილი-ხიდი) ბერდუჯს (დებედა) და მტკვრის შუა ტფილისამდე.

5. სამშვილდე სკვირეთიდან (ვერის-ხევი) ფარავანამდე.

6. წუნის მტკვრის აღმოსავლეთი ფარავანამდე და მტკვრის სათავემდე.

*) ფარნავაზის და ყავდა ქუჯის ცოლად.

7. ოძრახოს (აბასთუმანი, ოცხე) ტაშის-კარიდან შავ-ზღვამდე და ქოროხამდე.

8. კლარჯეთი (ქოროხის ხეობა).

9. შიდა-ქართლი.

თვითოეული ერისთავი განაგებდა თავის რაიონს. მეცხრე ერისთავი კი იყო ყველა დანარჩენებზე უფროსი. ეს იყო შიდა-ქართლის ერისთავი, რომელიც თვალყურს ადევნებდა სხვა ერისთავების მოქმედებას და ყოველივე ქვეყნის ამბავს ამცნებდა მეფეს. ამასთანავე ის იყო მეფის თანამზრახი და ჯარების უფროსი ანუ სპასპეტი. იგივე მოიღებდა ქვეყნისგან ხარკს.

ფარნავაზმა ამართა „ქართლის მთაზე“ კერპი აჩმაზი, და ამის შემდეგ ქართლის მთას დაერქვა არმაზის მთა.

საურმაგს (237—162) შემოაქვს კერპი აინინა და დანანა; ფარნაჯობს (112—93) — ზადენი; ანდრია მოციქულის დროს მესხე¹ ი მსახურებენ ბერძნების ღმერთებს არტემის და აპოლონს. რევის (186—213) მეუღლეს შემოაქვს კერპი აფრადიტი.

ფარნავაზს მიაწერს „ქართლის ცხოვრება“ ანბანის შედგენას.

როდის გაჩნდა ანბანი? ამ საგნის შესახებ არსებობს ორი აზრი.

ა. ვითომ ფარნავაზის დროს იყო მხედრული.

ბ. ვითომ ხუცური ანბანი წინა-უძღვის მხედრულს და, ვითომ, ეს უკანასკნელი არის ხუცურის

ნამდვილი შვილი. პირველ მოსაზრების მიმდევარები თავის აზრს ამყარებენ შემდეგ გარემოებაზე: 35 ზენდურ ასოში 25 ასო ქართულ მხედრულს ჰგავს. ამიტომაც აქედან ის აზრი გამოიყვანეს, რომ მხედრული წინანდელიაო. დანარჩენი 22 მხოლოდ იმით განსხვავდება ზენდურიდან, რომ ჰორიზონტალურად კი არ წევან,—პერპენდიკულიარულად (შვეულად) არიან, ან გადაბრუნებულია მარჯვნიდან მარცხნივ.—ამას კიდევ იმას უმატებენ, რომ სწორედ ფარნავაზის დროს ზენდური ანბანი ბატონობდაო და ადვილად შესაძლებელია, მის დროს შემოსულიყოს მხედრულიო. მხოლოდ დღემდის თუ არ აღმოჩნდა რამე ნაშთი, რომელიც ამას ამტკიცებდეს, ეს კიდევ არ არის საბუთი მის უარსებობისო. ვინ იცის, იქნება, როგორც სხვაგან, აქაც ისე მოხდა: ქრისტიანობამ უარჰყო მხედრული, როგორც კერპობის წარმომადგენელი და მოსპო, დავიწყებას მისცა მისი ხსენებაო.

მეორე აზრის მიმდევარები ამბობენ: უძველესი ანბანი არის ხუცურის ასო-მთავრული, რომელსაც ვხედავთ ვახტანგ გორგასლანის ფულზე, ორივე სტეფანოსის*) ფულზე, გურამის**) ფულზე, ჯუანშერის***) ფულზე. ამას გარდა უძველესი წარწერები კედლებზე და ტყავზე ხუცურის ასო-მთავრულია.

*) სტეფანოს I (600—619); სტეფანოს II (639—663).

**) გურამ (575—600).

***) ჯუანშერ (718—787).

კედლებზე არის მეშვიდე საუკუნის წარწერა ხუცურ ასო-მთავრულით ჯვარის-საყდარზე მცხეთაში, ურბნისის საყდარზე და რკონის საყდარზე. ჯვარის მონასტერში იერუსალიმში არის ხელნაწერი ხუცური ასო-მთავრულით VII-ს.: „თვენი, დავითნი და მამათ ცხოვრება ბასილი დიდისა, გრიგოლი ღვთის მეტყველისა და იოანე ოქროპირისა“. სინაზე არის VIII და IX-ს. კურთხევანი. ნუსხა ხუცური გამოჩნდება VII-ში და ამდროდან თან-და-თან ვრცელდება. ამ ნუსხა ხუცურიდან, დროს განმავლობაში, წარმოდგა მხედრული. ეს მტკიცდება მით, რომ უძველესი მხედრული ჯერ ისევ ნუსხა ხუცურს გავს: მაგალითად ანის წარწერა (X საუკუნის), აფხაზეთში*) - სოუკსუს — ეკლესიაზე (XI-ს) და ბაგრატ IV გუჯარი. მე XI და XII საუკუნეებშიაც კი მხედრულ მწერლობაში ასოები: დ, კ, ლ, ე, პ, რ, ტ, ფ, ქ, ლ, მ, რ, ც, ძ, წ, ჭ, ხ, ჯ, პ, ხუცურს ჰგავან. აქედან ის დასკვნა გამოიყვანეს მკვლევარებმა, რომ ჯერ გაჩენილა ხუცური ასო-მთავრული ანბანი, რომელიც შემდეგ ნუსხა ხუცურად გადაქცეულა და ნუსხა ხუცური კი მხედრულად შეცვლილა დროს განმავლობაში.

ამბოზენ ხუცური მესროპმა (361—441), სომეხმა, შეადგინაო, მაგრამ ეს სიმართლეს მოკლებულია: 1) მათი ისტორიკი კორუნი ამბობს, რომ მესროპმა ქართული არ იცოდაო. 2) სომეხებს „ო“

*) ლიხნაში.

აქვთ მარტო მე-XII საუკუნიდან, ჩვენ კი — მეექვსედან 3) ანბანი სომხურ რიგს კი არ მიყვება, არამედ ზენდურს, ბერძნულს და ინდოეთურს.

ფარნავაზი ემორჩილებოდა სირიის მეფეს ანტიოქასს. მის შემდეგ შემოდის ჩვენში ცეცხლის თაყვანის-მცემლობა და ერთობ იდგამს ფესვს. ის შემოიტანა სპარსეთიდან ფარნაჯობ მეფემ 112—93). ახალ სარწმუნოების წარმომადგენელები ფარანჯობმა დააბინავა მცხეთაში იმ ალაგს, რომელსაც დღესაც ძოგოთა ჰქვია. ეს ითაკილეს ქართველებმა და აჯანყდნენ: გააგდეს საქართველოდან ფარნაჯობი და მოიწვიეს ტახტზე სომხეთის მეფის შვილი არშაკი (93—81).

ამ გვარად დააჩნდა საქართველოში ახალი დინასტია — «არშაკუნიანი, ანუ არზასილი». ეს არზასიდები აღმოჩნდნენ ზირგულად ჰარფიაში და აქედან გავრცელდნენ, სხვათა შორის, სომხეთში და საქართველოში. როგორ მოხდა ეს? ალექსანდრე მაკედონელის ტახტზე ასვლიდან (336) ვიდრე 65 წლამდე ქრისტეს შემდეგ, რამდენჯერმე შეიცვალა აზიის ელფერი: ალექსანდრემ დაამყარა მაკედონიის დიდი იმპერია, რომელმაც ჩანთქა მცირე აზია, სპარსეთი და ინდოეთი. ალექსანდრეს სიკვდილის შემდეგ აეფავდა სირიაში სელევკიდების სამფლობელო, რომელიც დააარსა ალექსანდრეს მხედართ-მთავარმა სელევკ ნიკატორმა. ამ სამეფომ დაჭფარა მაკედონიის იმპერია. დაეცა სირია და აღდგა ჰარფია არშაკუნიანების ანუ არზასიდების ხელში.

ზარფიელები (სკვითები) ბინადრობდნენ ხორასნის ჩრდილო-დასავლეთად.

შემდეგ გაძლიერდა ჰონტოს სამეფო, რომელიც დასცეს რომაელებმა. ჰონტოში მეფობდნენ რამდენიმე მიტრიდატი: ამ მიტრიდატებმა დაიჭირეს, ჰონტოს გარდა, მთელი კაბხადოკია და შემოიტანეს თავის სამფლობელოში ბერძნების განათლება.

ქრისტეს წინ მეორე საუკუნეში მიტრიდატ მეოთხის შვილმა ფარნაკ I დაიპყრა ბერძნების აღფრთოვანებული ქალაქი სინოპი და დედა-ქალაქად დაადგინა. ფარნაკის ხელში კიდე უფრო აყვავდა და გაძლიერდა სინოპი. მაგრამ მეტად ფრთა შეისხა ჰობტის სამეფომ მიტრიდატ VII დიდის დროს. მიტრიდატი VII თავკამოდებით ეომებოდა რომაელების სარდლებს სულასს, ლუკულუსს და ჰომპუს 30 წელს. მართალია, რამდენჯერმე დამარცხდა მიტრიდატი, მაგრამ სულთ არასოდეს არ დაცემულა და კიდე უფრო ახალის ძალით და ენერგიით იწეებდა ომს. მიტრიდატს ეხმარებოდნენ სომხეთის მეფე ტიგრანხი, იბერიის მეფე არტაგი (81—66) და ალბანიის—ორაზესი. სამჯერ შეებრძოლენ და სამჯერ დამარცხეს რომაელებმა. დამარცხებული მიტრიდატი შეივლტო კოლხიდაში. ჰომპეი მიჰყვა მას კვალდა-კვალ, ააშენა ხიდი, რომელსაც დღესაც ეძახიან «ბომბუას» ხიდს ხონს ზემოთ, და გაედევნა მიტრიდატს, მაგრამ ვეღარ მიჰყვა გზების შიშის გამო და მიტომაც დაიზამთრა კოლხიდაში. ამ დროს არტაგმა და ორაზესმა შეკრიბეს 75 ათასი მეომარი მტკვრის პირად ჰომ-

ჰეისთან ჰირის ჰირ საომრად. ეს რომ ჰომჰეიმ შეიტეო, მაშინვე მოაშუკა საომრად. გამართა მტკვარზე ხილი (მცხეთას), გავიდა გაღმა, შეებრძოლა მეფეებს და ორივე დაამარცხა. ამ დროდან ჩვენ ქვეყანას ეძახიან რომაელები «იბერეას», ბერძნები კი «ივერეას».

მეფე ადერვის (2—25) მეფობის მეორე წელს იშვა მაცხოვარი ბეთლემს*). მის დროსვე მოვიდა საქადაგებლად საქართველოში ანდრია მოციქული. ადერკის შემდეგ საქართველო დაიყო ორ სამეფოდ (55—132).

ქრისტეს მცნების ქადაგება საქართველოში.

ქრისტიანობა ჩვენში თანდათან ვრცელდებოდა და ძირს უთხრიდა კერპთაყვანის-მცემლობას, რომელსაც ერთობ ღრმად ჰქონდა გადგმული ფესვი საქართველოს ნიადაგში. პირველად იქადაგეს საქართველოს ნიადაგზე ქრისტიანობა პონტოში და სინოპში პეტრემ და პავლემ; კოლხიდაში—მათემ; მერე—ანდრია. ანდრია შემოვიდა ტრაპიზონში, („რომელ არს სოფელი მეგრელთა“*). იქიდან შემოვიდა ზემო-ქართლში და მოატანა აწყურამდის. აქედან ისევ დაბრუნდა უკან; გაიარა არტაანი, კოლა და კლარჯეთით მივიდა იერუსალიმში. მეორედ რომ

*) მის დროსვე ეკუთვნის ტაციტის (56—117) და სტრაბონის (66—24) ცნობა „ივერიაზე“.

შემოვიდა ანდრია, მას მოჰყვა მატათა და სიმონ კანანელი. მოვლეს კლარჯეთი. აქედან გადავიდენ ჯერ სამეგრელოში და მერე აფხაზეთში სევასტეს ქალაქს (ცხუმს, სოხუმს). სიმონ კანანელი იქ დატევა და თვითონ გაეშურა ჯიქეთს, მაგრამ იქ მან ნახა თითქმის ველური ხალხი, რომელმაც დაუპირა სიკვდილი. ამიტომაც მოშორდა ამ ქვეყანას და გაეშურა სვანეთში, სადაც იქადაგა სახარება და მოძღვრად დაუტევა მატათა. აქედან გადავიდა ოსეთში და ბოსფორში (ყირიმში). ბოსფორიდან კი სკვითების ქვეყნისკენ გასწია. სიმონ კანანელი გადაიცვალა აფხაზეთში და აქვეა დასაფლავებული სიმონ კანანელის ეკლესიაში.

ამას გარდა შავ-ზღვის პირზედ იგზავნებოდენ სხვა ქრისტიანებიც, რომელთაც დევნიდენ რომის იმპერატორები, — მაგალითად რომის ეპისკოპოსი კლიმენტი (100 წ.) განიღვენა ხერსონესში, საიდანაც დიდად მოქმედებდა ივერიელებზე. იოანე ოქროპირი ექსორია ქმნილ იქმნა ბიჭვინტას. ანდრიას მოწაფე ფილოლოგი იყო სინოპის ეპისკოპოსი. უძველესი ეპისკოპოსი ტრაპიზონის იყო ფოტი, მელეტი; კოლხიდელი პალმი და მისი შვილი მარკიონი პონტის ეპისკოპოზებად იყვენ. ზოგი აქაური მღვდელმთავრები მსოფლიო კრებაზედაც იღებენ მონაწილეობას, მაგალითად — ბიჭვინტის და ნიკოფსისის ეპისკოპოსები: იპატი, სტრატოფილი და პაციანი.

მირიან ქასრეს (აბდუშაბა) ქე ხოსროიანო
(265—342)*)

ფარნავაზიდან მირიანამდის საკმაო ხანმა გაიარა. ამ დროს განმავალობაში ხან ხაზარები აწუხებდნენ ქართველებს დარიალიდან და დარუბანდიდან და ხან—სპარსელები. ბოლოს ასთაგურ მეფის დროს (262 — 265) სპარსეთმა სრულიად დაიპყრა საქართველო და თავისი მოხარკე გახადა, თუმცა მეფობა-კი არ მოუსპია. როდესაც ასთაგური გადაიკვალა, დარჩა მას ერთად ერთი ქალი აბეშურა. შეკრბენ დიდებულები და მაეჟან სპასპეტის რჩევით გამოსთხოვეს ქასრეს შვილი მირიანი მეფედ, რომელსაც, ქართველებისვე თხოვნით, უნდა შეერთო საქარაველოს მეფის ქალი აბეშურა. ქასრემ შეიწყნარა ქართველების თხოვნა, გამოგზავნა მირიანი, რომელმაც შეირთო აბეშურა.

ამ ხანაში მირიანი გამუდმებით ებრძვის ხაზარებს, რომელთაც მოსვენება არ მისცეს ქართველებს. გაიარა ხანმა და მოკვდა არდეშირი (ქასრე). მამის ტახტზე ავიდა სპარსეთის მბრძანებლად ბარტომ. მირიანი გაეშურა მამის ტახტის საძიებლად, მაგრამ ძმები, სისხლის დაუღვრელად, მორიგდნ და ტახტის ბაღლად მირიანს მოსცა ბარტომმა აღრიბეჟანი. მოკვდა აბეშურა და მირიანმა შეირთო ნანა საბერძნეთიდან მოყვანილი ულიოტორის ასული. როცა

*) ანუ სასანიანი.

მირიანი სპარსეთში იყო, გადმოვიდენ ოსები, მოარბიეს ქართლი და წავიდენ. მირიანი გაეშურა ოსების დასასჯელად, გადაუხადა სამაგიერო, ალაგმა მათი თავხედობა და დაბრუნდა დარუბანდით. მისი დაბრუნება და ხაზარების შემოსევა ერთი იყო. როცა მირიანი ხაზარებს ებრძოდა, შემოიჭრა სამხრეთსაქართველოში სომხეთის მეფე ტირიდატი და დაუწყო რბევა ქართლის საზღვრებს. ასტყდა ორ მეზობელ შუა ხანგრძლივი ომი. მირიანს ეხმარებოდა სპარსეთი და ტირიდატს — საბერძნეთი. როდესაც ორივე მისუსტდა, დასდევს ზავი: იყოს მტკიცე და უცვლელი საზღვარი ჩვენშორის მტკვრის და არეხის წყალ-გამყოფელი ხაზიო.

წმ. ნინო*) მოვიდა კაბადოკიიდან. მის მამას ერქვა ზაბულონი და დედას — სუსანა. როცა ნინო წამოიზარდა მშობლები მონასტერში შევიდენ და შეილიკი ღვთის მსახურებაში ასაზრდელად მისცეს იერუსალიმის პატრიარხს იობენალს, რომელიც იყო ნინოს ბიძა. ბიძამ ნინო მიაბარა გასაწრთვნელად ერთ ღვთის მოსავ ქალს სარრას. ამ ქალისგან ისწავლა წმ. ნინომ საღმრთო სჯული და აგრეთვე, თუ სად იყო დაკრძალული ქრისტეს კვართი. გატაცებული ამ აზრით ის გამოეშურება ჩვენსკენ და დიდ ტან-

*) მისგან საქართველოს მონათლვას მოგვითხრობენ: IV-სწუკ. მწერალი ბერძენი რუფინი. V-ს მწერალი სოკრატი, სოზომენი და თეოდორიტი თითქმის ისე მოგვითხრობენ საქართველოს მოქრისტიანებას, როგორც „ქართლის ცხოვრება“.

ჯვის შემდეგ მოატანს ფარავანის ტბასთან, სადაც
გადმომდინარებს ფარავანის წყალი ტბიდან. აქედან
ის მოჰყვა მტკვარს და მოვიდა ურბნისში, რომელიც
მის ღროს დიდი ქალაქი, თურმე, იყო. ურბნისიდან
გამოჰყვა მგზავრებს მცხეთაში. ესენი მოდიოდნენ მცხე-
თაში არმაზობაზე, რომელიც იყო ნ აგვისტოს. რო-
დესაც ამ დღეს ააწყდა ურიცხვი ერი არმაზზე, ნი-
ნოც იქ იყო. უცებ ასტყდა საშინელი ქარი; მას
მოჰყვა საოცარი სეტყვა და სულ ერთიანად მილევ-
მოლევა არმაზი და დანარჩენი კერპები: არმაზ, გაც,
გაიმ, აინინა და დანანა. შეშინებული მლოცველები
მეტის სისწრაფით დაეშვენ ქვეით, სახლებისკენ, დასამა-
ლავად ჩამოვიდა წმ. ნინოც მთიდან და დაბინავდა
მეთის მებაღის ცოლთან ანასტასიასთან. აქ შეუდგა
წმინდა ნინო ქადაგებას, უფრო მალულად, და დიდ-
ძალი მოწაფეები შეიძინა. მირიანი, როგორც ცეც-
ხლის თაყვანის მცემელი, თუმცა პატივსცემდა ქართვე-
ლობას და მათ სარწმუნოებას, მაგრამ მაინც ქრისტიან-
ობის წინააღმდეგი იყო. მის შემდეგ, რაც დედო-
ფალი ნანა დაემოწაფა ნინოს, ეს უკანასკნელი უფ-
რო გამხნევდა და ფრთა შეისხა. მეფემ გადასწყვიტა
ქრისტიანების გაწყვეტა მცხეთაში, მხოლოდ ერთმა
გარემოებამ შეუშალა ხელი: ერთხელ მეფე სანადიროდ
იყო თხოთის მთაზე და მზე დაუბნელდა. შეშინებულმა
მეფემ აღთქმა მისცა შემოქმედს: თუ გამათენებ, ნა-
ნას ღმერთს გაწაძებო. განათლდა. მეფე გაჩქარე-
ბული დაეშვა თხოთის მთიდან და მიაშვირა წმინდა

ნინოს. ნინომ გააგზავნინა ელჩები მირიანს კოსტანტილესპოლში კოსტანტინე იმპერატორთან. გახარებულმა იმპერატორმა გამოგზავნა ეპისკოპოსი, მღვდლები და დიაკვნები. მეფე და დედოფალი ნანა მოინათლენ დიდებულებით იქ, სადაც მცხეთაში ძველი ხიდია, სამხრეთით, 317 წ. ანტოქიის პატრიარქის ესტატეს ხელით. *), ცოტა ქვემოთ — ერი. აქედან გაეშურენ სახარების საქადაგებლად მირიანი და წმინდა ნინო მთიულეთში, სადაც ბევრი მოინათლა, მაგრამ ფხოვლებმა (ფშავლებმა) და ქართალებმა უარი განაცხადეს მოქრისტიანებაზე.

მთიულეთიდან წმინდა ნინო კახეთში გადავიდა საქადაგებლად და, მისული ბოდბეში, ავად გახდა და გადაიცვალა 329 წ. აქვე დასაფლავებულია ბოდბეში მისი წმინდა გვამი.

მირიანმა ააშენა მცხეთაში ორი ხის ეკლესია: ერთი **თორმეტ მარჯაქელის სახელზე** — იქ, სადაც იყო დაკრძალული კვართი და რომელსაც დღეს „სვეტი-ცხოველი“ ჰქვია. **) და მეორე — იქ, სადაც დღეს „ღვთაების“ საყდარია.

ღვთაების ეკლესიაში ასაფლავია მირიანი და დედოფალი ნანა.

*) ამას მოწმობენ დ. ბაქრაძე, ჩამჩიანი, ვახუშტი და გიორგი მთაწმინდელი.

**) სანამ კათალიკოსობა დაწესდებოდა ჩვენში, ჩვენი ეკლესია შეადგენდა ანტოქიის სამწყოსს.

ვახტანგ მარდატის-მე გორგასლანი (446—499)

ეს ისეთი დროა, როდესაც მეტად გაძლიერებული სპარსეთი თამამად შემოდის საქართველოში და ქადაგებს ცეცხლის თაყვანის ცემას. სპარსეთის ფრთა-შესხმული ძლიერება იქამდის მივიდა, რომ ვარაზ-ბაქარის დროს (279—393)* საქართველო მისი მოხარკე შეიქნა. ამ დროს ვახტანგი 7 წლის იყო, და ამიტომაც, მის მცირე წლოვანების გამო, ქვეყანას მართვიდა დედა მისი საგდუხტ.

რომ სამეფო წესები კარგა შეესწავლა ვახტანგს, დედა მისმა მიაბარა ის მაშინდელ წარჩინებულ პირებს: ჯერ სპასპეტი საურმაგი წვრთნიდა მეფის ძეს და, მის სიკვდილის შემდეგ, სპასპეტი ჯუანშერი.

ვახტანგის უსუსურობით ისარგებლეს ოსებმა: გადმოვლეს მთები, შემოიჭრენ ქართლში, მოარბიეს, დასწვეს და დაანგრიეს ქ. კასპი და მოიტაცეს ვახტანგის პატარა და მირანდუხტი.

*) ბაქარის შვილმა მურვანოსმა (ბერობაში—პეტრემ) დიდი სახელი განითქვა საბერძნეთში: მას იცნობს საბერძნეთი როგორც ჩინებულს ღვთის მეტყველს და მეცნიერს. ის იყო დადგენილი ბერძნებისგან ეპისკოპოსად ქ. მაიუმში. მან ააშენა პალესტინაში რამდენიმე მონასტერი, ქსენონი, სასტუმრო ქრისტიანებისთვის. გადაიცვალა 65 წლის და დასაფლავებულია ზენონ იმპერატორისაგან (474—494) პეტრესგან აშენებულ ქართველების მონასტერში იერუსალიმში.—პეტრეს მოღვაწეობაზევე მოგვითხრობს თავის „მსოფლიო ისტორიაში“ მე-12 საუკუნის სირიელი პატრიარქი მიხეილ დიდი.

ცეცხლით და მახვილით გაიარეს კახეთი, ალბანია და დარუბანდით ოსეთში დაბრუნდენ.

ამავე დროს ბერძნებმა ჩაიგდეს ხელში დასავლეთის საქართველო „ციხე-გოჯამდის“ (შემდეგ ნაქალაქევი) მარკიანე კეისრის დროს (450—457).

ვახტანგი 15 წლის იყო, როცა მოიწვია მცხეთაში დიდებულები და გამოუცხადა მათ ოსეთზე გალაშქრება: მას სურს იძიოს მისი შური, ვინც შელახა საქართველოს სახელი. სპასპეტი ჯუანშერი ურჩევს მეფეს, თვითონ, მცირე წლოვანობის გამო, მცხეთაში დარჩეს და ჯარს სხვა მოთავე უჩინოს, მაგრამ მეფე არ დათანხმდა. შეიკრიბა ჯარი მუხრანს. ვახტანგს მათი დარაზმულობა და სიმამაცე მეტად ამხნევებდა, და აღტაცებაში მოყავდა. გაეშურენ ოსეთისაკენ, აიარეს არაგვის პირი და შევიდნენ ოსეთის საზღვარში 456 წ.

ოსებს ეხმარებოდნენ ხაზარები და ჯიქები. ბრძოლა იყო გოლიაჯებით. გამოვიდა ოსების რაზმიდან თარხან-ხაზარი. გაჰყვა ვახტანგის მწყობრიდან თარსმან-თარუხი. ეკვეთენ ერთმანეთს. უხეთქა ჩაბალახზე თარხანმა თარსმანს და მოკლა. აღელდა ქართველობა. ვახტანგმა თვითონ მოისურვა თარხანთან საომრად გასვლა. დიდებულები ბევრს ემუდარენ ვახტანგს, მაგრამ მეფემ თავისი არ დაიშალა. გავიდა თუ არა, უხეთქა ხმალი თარხან-ხაზარს ჩაბალახზე და ბეჭამდი გააპო. თარხანი გადმოვარდა ცხენიდან და უსულოდ ძირს დაეცა. ვაშა-ვაშას ძახილს და კი-

ქინას ბანაკში საზღვარი აღარ ჰქონდა. გამოვიდა მეორე დღეს ოსების რაზმიდან ბაყათარ ოსი და გაიწვია ვახტანგი საომრად. წვიმასავეით დააყარეს ისარი ერთმანეთს. უმარჯვა ისარი ბაყათარმა ვახტანგს. ვახტანგმა ისარი აიცილინა თავის სიმკვირცხლის წყალობით, მაგრამ მოხვდა მის ცხენს და მეორე გვერდისკენ გავარდა. ამავე წამს ვახტანგის ხმალი მეხივით დაეცა ბაყათარს მხარზე და გულამდე ჩაკვეთა. ეს ისეთის სისწრაფით მოხდა, რომ ვახტანგის ცხენის წაქცევა და ბაყათარის ცხენიდან გადმოვარდნა ერთი იყო. მიიჭრა ქორივით ვახტანგი მის ცხენთან, სტაცა ხელი სადავეს, შავარდენივით ზედ მოეწლო და ზარის ხმით უყვილა ქართველებს ოსების წინააღმდეგ. შეიქმნა საშინელი ჩხა.—ვახტანგმა დაამარცხა ოსები, შეიჭრა მათ ქვეყანაში, დაანგრია მათი სიმაგრეები, უამრავი დაატყვევა და თავისი და მირანდუხტი ტყვეობისგან გამოიხსნა.—აქედან ვახტანგი გადაეშვა ხაზარების და ჯიქების დასასჯელად. დაამარცხა, დაიმორჩილა ხაზარებიც და ჯიქებიც და მერე ეგრისისაკენ გადავიდა. აქაც ბერძნებს გამოგლიჯა ხელიდან საქართველოს ნაწილი ციხე-გოჯამდი (შემდეგ ნაქალაქევი) და გამარჯვებული, იმავე გზით ჩამობრუნდა ოსეთიდან მცხეთაში 458 წ. და თავის და მირანდუხტიც თან ჩამოიყვანა.

რადგან ამ დროს საქართველო სპარსეთის დიდ გავლენის ქვეშ იყო, ამიტომ მის გულის მოსალობად გაუგზავნა მეფე ორმუხდს დიდებული საჩუქრები

და მისი და ცოლად ითხოვა. ამ გვარად ქვეყნის გარემოებამ დააკავშირა ვახტანგი სპარსეთს. სპარსეთისთვისაც საჭირო იყო ეს კავშირი: ის ემზადებოდა საბერძნეთის წინააღმდეგ. მართლაც, შეერთებული ჯარები თავის მეფეებით გაეშურენ შავ-ზღვისკენ. ჩავიდნენ ლაზისტანში (ტრაპიზონთან)*. ვახტანგმა კარგად იცოდა ორივე მოპირდაპირეს. ძლიერება და დაადგა ისეთს გზას, რომელსაც მოითხოვდა ჩვენი ქვეყანა.

ომი კარგახანს გაგრძელდა სპარსეთს და საბერძნეთს შუა. ბოლოს მოხდა საიდუმლო მოლაპარაკება ვახტანგს და იმპერატორის ლეონის შუა მათ კარის კაცების შემწეობით. ამის შემდეგ ვახტანგმა განზე გააყენა თავისი ჯარები და უკან დაიწია. გამხნეებული ბერძნები, ეკვეთენ სპარსელებს და დაამარცხეს. ვახტანგმა კარგად იცოდა სპარსელების ხასიათი, რომ ისინი მას ამას არ შეარჩენდენ; აგრეთვე ბერძნების ძმობაზედაც ძალიან ეჭვობდა. ამიტომ, რომ სპარსელებს, ვითომ, ასიამოვნოს, ეკვეთა ბერძნების დაღლილ ჯარს და საოცრად დაამარცხა-ომში თვითონ ვახტანგმა მოკლა ბერძნების სარდალი პოლიკარტოსი. ასე რომ, როცა ლეონი შავი-ზღვის პირზედ გამოვიდა და გამარჯვების დროშის

*) სხვა ცნობაა, ვითომ ისინი მივიდნენ პეტრეს-ციხესთან, რომელიც იმყოფება გურიაში და იწოდება „დღეს ჟვანდნარად“.

ამართვას ფიქრობდა, მოახსენეს, ვახტანგმა ჩვენი ჯარები დაღეწაო და სარდალიც კი თავის ხელით მოგვიკლაო. მაგრამ ერთმანეთი რომ ინახულეს, ვახტანგმა დაარწმუნა ლეონ, რომ ყველა ეს პოლიკარტოს უხერხულმა მოქმედებამ გამოიწვიაო.

ამ დროს ვახტანგი დაქვრივებული იყო. ლეონიც, რომ ვახტანგის კავშირი მოეგო, დაემოყვრა: მოსცა ცოლად თავისი და ელენე და მზითვად დაუბრუნა ძველიდანვე წაღებული თუხარისი (ციხე) და კლარჯეთი.

გავიდა ხანი. სპარსეთის მეფემ ფეროზმა გამოილაშქრა ვახტანგზე. ამის მიზეზი ის იყო, რომ ვახტანგმა დაუწყო დევნა ცეცხლის თაყვანის მცემლებს საქართველოში და მათი მღვდელ-მთავარი ბინქარი, რომელსაც მფარველობდა სპარსეთი, გააგდო საზღვრებიდან. ამას დაერთო მიზეზად ვახტანგის და საბერძნეთის დამეგობრება და, მაშასადამე, სპარსეთის გავლენის უარყოფა საქართველოზე. მოაწყდა სპარსეთის ჯარი საქართველოს და გაიშალა დილომიდან მცხეთამდის. ომი გაგრძელდა ოთხ თვეს. ამ ომში მოიკლა ვახტანგის პირველ ცოლის გამზრდელი რაქდენი*). ომი იყო მეტად გამწვავებული: ვახტანგს უნდოდა სხვის გავლენის ხელიდან გამოსულიყო, განთავისუფლებულიყო სრულიად, სპარსეთი კი ამას

* იწამა სპარსთაგან. მის ხსენებას დღესასწაულობს ჩვენი ეკლესია 6 აგვისტოს.

ვერ ითმენდა და ყოველ საშუალებას ხმარობდა თავის გავლენა უფრო მტკიცედ ჩაეთესლა, ჩაენერგა საქართველოს ნიადაგში. ამ ომში ვახტანგს თავზე ეხურა მუზარადი, რომელზედაც წინ იყო გამოხატული მგელი, უკან—ლომი. სადაც გაჩნდებოდა, სიკოცხლეს უმწარებდა სპარსელებს. მისმა საოცარმა ხმამ და მკლავმა ისე შეაშინა მოწინააღმდეგე, რომ ყველა მისგან გარბოდა. ამ ომში დაარქვეს მას სპარსელებმა „მგელ-ლომი“, (გორგ-ასალ).

ამ დროს ხმა გავარდა, საბერძნეთის მეფემ 80 ათასი კაცი გამოუგზავნა ვახტანგს მოსაშველებლად. ფეროზიც შეკრთა, შედგა და ზავი ჩამოაგდო. ამის შედეგი ის იყო, რომ ფეროზი დაემეგობრა ვახტანგს და მისი და მირანდუხტი ცოლად შეირთო.

დამოყვრების შემდეგ, ფეროზმა გაიწვია ვახტანგი, წაჰყოლოდა საომრად ჯორჯანეთს, სინდეთს, ინდოეთს, აბაშეთს. ვახტანგი გაჰყვა, რადგან ამას მოითხოვდა მის ქვეყნის გარემოება. აქ ვახტანგმა საოცარი სიმამაცე და მკლავის სიმტკიცე გამოიჩინა.

დიდად დასაჩუქრებული ჩამოვიდა ვახტანგი მცხეთაში.

ამის შემდეგ მეფე შინაგან საქმეებს შეუდგა. საჭიროებამ მოითხოვა ჩვენ საკუთარი კათალიკოს-პატრიარხი გვეყოლოდა, და ვახტანგმაც ამიტომ გამოითხოვა ანტიოქიის პატრიარქისაგან კათალიკოსი. პატრიარქმაც ნება დართო და 473—475 წ. დაჯდა

პირველ კათალიკოსად მცხეთას პეტრე, ბერძენი შთამომავლობით. ამავე ხანში ვახტანგმა დააარსა 12 ეპარქია (კლარჯეთის, ერუშეთის, წუნის, მანგლისის, ბოლნისის, რუსთავის, ნინოწმინდის, ქერემის, ჩელეთის, ხორნაბუჯის (ქოეთი ეხლანდელი), აგარაკის, ნიქოზის. ზემო ეკლესიას დაუნიშნა მთავარ-ეპისკოპოსი (სამოელი იყო პირველი მთავარ-ეპისკოპოსი). აშენებს არტანუჯში ციხეს, რომელმაც დღემდის მოატანა; დააარსა ტფილისი (455), მეტეხის ციხე და შიგ ეკლესია სასახლით; ააგო ჯვარი-მამა, ჩაყარა სიონის საძირკველი და შტებთაში ააშენა ქვის ეკლესია „სვეტი-ცხოველზე“. მოვლო იერუსალიმი და ჯვარის მონასტერი (სადაც კედელზე გამოხატულია მისი სახე).

გავიდა დრო. სპარსეთის მეფემ კობადმა სთხოვა ვახტანგს შემწეობა ბერძნების წინააღმდეგ. ვახტანგი იძულებული შეიქნა უარი შეეთვალა, თავის ანგარიშის მიხედვით. ამ გარემოებამ გამოიწვია სასტიკი ომი ვახტანგს და სპარსეთს შუა. ამ ომში თუმცა ქართველებმა გაიმარჯვეს და ვახტანგმა კობადის შვილი ბარტომი ომში მოკლა. მაგრამ თვითონაც დაიჭრა სასიკვდილოდ და გადაიკვალა.

ვახტანგის მეფობის დროს მოხდა ხალკიდონის მსოფლიო კრება 451 წელს. ამ კრების შემდეგ დაშორდნენ ერთმანეთს სომხები და ქართველები. ვახ-

ტანგის დროსვე იწამა შუშანიკი მის მეუღლის ვას-
ქენისაგან *).

ფარსმან VI (542—557) ფარსმან V-ის ძმისწულა

ვახტანგის შემდეგ ღირს შესამჩნევ ფაქტებს ვხედავთ ფარსმან VI დროს. მართალია, ვახტანგმა მა დააწესა კათალიკოსობა, მაგრამ ეს კათალიკოსი იგზავნებოდა ანტიოქიიდან და იყო ბერძენთაგანი, რომლისთვის ყველგან იყენი გაუგებარი იყო. ამიტომაც, რადგან ანტიოქიისკენ მიმოსვლა ადვილი არ იყო, გზის სიშორის და შიშის გამო, გამოითხოვეს ქართველებმა საკუთარი კათალიკოსი და, როგორც იყო, დიდმეცადინეობის შემდეგ, მიიღეს ნება საბერძენეთის იმპერატორის იუსტინიანესაგან **), ჰყოლოდათ კათალიკოსად ქართველთაგანი, რომელსაც ამოარჩევდნენ ადგილობრივი მღვდელ-მთავრები და აკურთხევდა კი მაინც ანტიოქიის პატრიარქი. ეს

*) ვახტანგის დროს მეფობენ სპარსეთში: ფეროზ (456—448); მისი შვილები ფალაში (484—488) და კობადი (488—531); ბიზანტიაში: მარკიანე (450—457); ლეონ I (457—474); ლეონ II (474—476); ზენონ (476—491)-ანასტასი (491—518).

***) პროკოპი (დაიბადა 529 წ.) მწერალი ამბობს: აფხა; ზეთში ააშენა ბიკვინტის ეკლესია იუსტინიანემ (527—565) და მოაქრისტიანა აფხაზებიო.

მოხდა 549 წ. ამ გვარად საქართველოს ეკლესია მაინც კიდევ ანტოქიის გავლენის ქვეშ დარჩა.

პირველი ქართველთაგანი კათოლიკოსი იყო საბა.

კათალიკოსს ჰქონდა უზენაესი უფლება სასულიერო წოდებაზე: ის აკურთხევდა მღვდელ-მთავრებს და, თუ რასმე ცუდს შენიშნავდა, გადააყენებდა კიდევ^{*)}. ახალ ეპარქიებს და მათ მღვდელმთავრებს, რომელნიც ვახტანგმა დააარსა და დააწესა, მიემატა კიდევ ცამეტი სირიელი მამა კაბბადოკიდიან. ესენი ჩამოვიდნენ, თუ არა, დაბინავდნენ საქართველოს სხვა-და-სხვა კუთხეში და შეუდგნენ ქრისტეს მცნების ქადაგებას იქ, სადაც ჯერ არ იყო, და გამტკიცებას, სადაც სუსტდებოდა. (ეს მამები არიან: ყველას მოთავე იოანე ზედაზნელი; მისი მოწაფეები: შიო მღვიმელი, ისე წილკნელი, თათე (თადეოზ) მამებელი, ისიდორე სამთაუნელი, მიხაილ ულუმბელი, პიროს ბრეთელი, ილია დიაკვანი, დავით გარეჯელი, სტეფანე ხირსელი, იოსებ ალავერდელი, ზენონ იყალთოელი, ანტონი მარტყოფელი, აბიბოს ნეკრესელი). მათგან შესანიშნავია: იოანე ზედაზნელი, შიო მღვიმელი, ისე წილკნელი, ანტონი მარტყოფელი, იოსებ ალავერდელი, დავით,

^{*)} 651 წელს საბერძნეთის ეკლესიამ პატარაქი და კათალიკოსი გაათანასწორა. ამას შემდეგ ჩვენი ეკლესია იწოდება „ავტოკეფალურ“ (ანუ დამოუკიდებელ) ეკლესიად.

გარეჯელი, აბიბოს ნეკრესელი და ზენონ იყალ-
თოელი.

ამ დროს დაარსდა შავ-ზღვის პირად ჯაზიკის სა-
მეფო, რომელშიაც შედიოდა ჭორახის სეობა, რიონი,
ევირილა, ძირულა, ჩხერიმელა, სამცხე, მტკვრამდის,
სამეგრელო, იმერეთი, გურია და ჯაზისტანი ტრახი-
ზონამდის. პირველი მათი მეფე იყო გუბაზი.

590 წლიდან აღარ იხსენებიათ ჯაზები.

ბაკურ III (557—570)

ბაკურ მესამის დროს სხვა ხანა დადგა: მისი მე-
მკვიდრეები, სისუსტის გამო, ქვეყანას ველარ უვლიან
და, სპარსელებისკან შეშინებული, გადადიან კახეთ-
ში. ქართლი დარჩა უპატრონოდ. ნებაზე მიშვებუ-
ლი სპარსელები, შემოდინ თამამად ქართლში, იქე-
რენ და ავრცელებენ ცეცხლის თაყვანის ცემას.
ერისთავებიც თვისთვისად განდგენ, თუმცა იძულე-
ბული შეიქნენ, მაინც ხარკი ეძლიათ სპარსელების-
თვის. — ცეცხლის თაყვანის მკემლობას წინაღუდგა
აბიბოს ნეკრესელი, მაგრამ იწამა მათგან. *)

საქართველოში მეფობდა ხუთი დინასტია:

1) ქართლოსიანი 302—162 წლამდე.

2) ნებროთიანი 162—93.

*) მისი ხსენებაა 13 ნომბერს.

3) არშაკუნიანი 93—265.

4) სასანიანი ანუ ხოსროიანი 265—570.

5) ბაგრატოვანი 575—1800.

ჩვენი მატთანე ამბოხს, რომ ქართლოსიანი, ნე-
ბროთიანი და არშაკუნიანი იყვნენ გმირებიო, ხოს-
როიანი — გოლიათები (ახოვან ტანის მექონი და
შემმართველი), ბაგრატოვანი კი ცნობილია რო-
გორც ბრძენი, ქველი და ქვეყნისთვის თავდადე-
ბული.

გან იყვნენ ბაგრატიონები?

ამის შესახებ არის ორი აზრი:

ა) კოსტანტინე პორფიროგენეტი (912—959)
951 წელში მოგვითხრობს შემდეგს: „იბერიის კუ-
როპალატები*) თავის თავს თვლიან დავით წინასწარ-
მეტყველის და ჰურიას შთამომავლად და, მაშასა-
დამე, ღვთის მშობლის ნათესავად. ისინი გამოსუ-
ლან იერუსალიმიდან და დამყარებულან სპარსეთ-
ში იმ ალაგს, რომელსაც ფლობენ ეხლაცაო. იყო
ორი ძმა: დავით და სპანდიატი. სპანდიატს ისე-
თი ძალა ჰქონდა, თურმე, მინიჭებული ღვთისა-
გან, რომ, თუ გულში არ მოხვდებოდა მტრის მახვი-
ლი, სხვაგან მისი დაქრა არ შეიძლებოდა. ამიტომაც
ის საშიშარი იყო სპარსეთისათვის. მან სძლია სპარ-

*) კუროპალატი ჰქვია დასავლეთის საქართველოს მთავ-
რებს, რომელთაც ადგენდენ, ნიშნავდენ ბერძნები (დ. ბ.).

სეთი, დაიმონავა და დაამკვიდრა თავისი გვარი შეუალს ადგილებში, სადაც ახლაც იმყოფებაო. შემდეგში ძალიან გავრცელდა და დიდ ტომად გადაიქცაო, ამბობს კოსტანტინე პორფიროგენეტი.

ბ) ნაბუქოდონოსორმა რომ ურიები დაატყვევა, სომხეთის მეფემ ჰრაჩემ (700—678) გამოსთხოვა მას ერთი ურიათაგანი შამბათი (სუმბათი). ამ შამბათის (სუმბათის) შთამომავალთაგანი იყო ბაგარატი, ანუ ბაგრატი, რომელმაც დაიმსახურა სომხეთის მეფის ვაჰარშაკის (149—127) დიდი პატივისცემა და კეთილ-განყოფილება: მან მიიღო უფლება, რომლის ძალით მხოლოდ მის გვარს შეეძლო მემკვიდრეობით დაედგა მეფისათვის გვირგვინი. იმ მეფისვე წყალობით, გახდა ბაგრატი მხედართ-მთავარი და ყველა დიდებულებზე უპირატესი. ამ ბაგრატისგან წარმოდგა **ბაგრატოვანნი**. ბაგრატოვანები ცხოვრობდნენ კლარჯეთში და ერთობ ძლიერები იყვნენ, მაგრამ მაინც თავის-თავს ვერ უწოდებდნენ მეფედ სპარსეთის და საბერძნეთის შიშის გამო: ისინი ხადოდენ თავიანთ თავს **მამფლეჰად** (მამფალი, მეფის მოადგილე, მთავარი, ერისთავთ-ერისთავი). რადგანაც ამ ხანაში კლარჯეთი ბერძნების ხელში იყო, ამიტომ კლარჯეთის ბაგრატოვანები ძალა-უნებურად იწოდებოდნენ ბერძნების ერისთავთ-ერისთავად, მთავრად ანუ „**კურომპლატად**“ (სახლთ-ხუცესი, გოფ-მარშალი) და ისხდნენ კლარჯეთში „**სემბატავანის ციხესიმაგრეში**“. აქედან ბაგრატოვანები ემოყვრებიან

მეათე საუკუნეში აფხაზეთის მეფეს, ავრცელებენ იქ თავის გავლენას და ბოლოს იქედან გადმოდიან მეფეებად ქართლში. — რადგან დავით წინასწარმეტყველის შთამომავლობად თვლიდნენ თავის თავს ბაგრატიონები, ამიტომ მათ ღერბზე ჰქონდათ, სხვათა შორის, შერდული და ქნარი.

პირველი ბაგრატიონი, რომელიც საქართველოს ტახტზე ავიდა, იყო გვარამ (575—600) კუროპალატი კლარჯელი, რომელიც იყო დადგენილი ბერძნებისაგან, ქართველების თხოვნით და იყო ნათესავი ვახტანგ გორგასლანის.

გვარამის დროს იუსტინე, საბერძნეთის იმპერატორი, ებრძვის სპარსეთის მეფეს ქასრეს (ხოსროს) და ჩვენი კუროპალატი, რასაკვირველია, იუსტინეს ჰკერძავს. რაკი ზურგი მაგრად აქვს გვარამს, თამამად შედის სპარსეთის საზღვრებში ქართველებერძნების ჯარით და არბევს მის სანახებს. განსაკუთრებით ეტანება ადრიბეყანს.

გვარამი დარწმუნებული იყო, რომ, როგორც კი მოიცილიდა სპარსეთი, არ დაზოგავდა ჩვენს ქვეყანას. ამის მიხედვით, ის ამაგრებდა ციხეებს და ყოველთვის მზად იყო. ამ შიშსაც მალე მოელო ბოლო: ქასრე დაუმოყვრდა საბერძნეთის კეისარს მავრიკის (მავრიკის ქალი შეირთო ქასრემ). ამ გარემოებას მოჰყვა მოლაპარაკება, რომლის შედეგი იყო საქართველოს განთავისუფლება სპარსეთის გავლენისაგან.

გვარამის დროს მოხდა დვინში 596 წ. სასულიერო კრება, რომელზედაც დაესწრენ ჩვენი კათალიკოსი კირიონი და სომხების—აბრამი. ამ კრების მიზანი იყო ვითომ შეერთება ორივე მეზობელ ხალხის, მაგრამ კრებამ უფრო დააშორა ერთმანეთი.

მთავარი სტეფანოს I გურამის-ძე (600—619). ამის დროს ქართველებმა და აფხაზებმა პირობა მისცეს საბერძნეთის კეისარს ერეკლეს, სპარსეთის წინააღმდეგ მოგეხმარებითო, მაგრამ, როცა ერეკლე ტფილისთან მოვიდა, ქართველობამ უარი განაცხადა და სპარსელებს მიემხრო. ამ გარემოებამ გააბრაზა ერეკლე და ამიტომაც თვითონ მთავარს სტეფანოსს გამოუცხადა ომი; დაამარცხა კიდევ, აიღო ტფილისი, და თვითონ მეფეც ომში მოიკლა. მის მაგიერ მეფედ დაადგინა ერეკლემ ადარნასე I ბაკურის-ძე (619—639) ხოსროიანი.

ერეკლეს გალაშქრების მიზეზი ის იყო, რომ სპარსეთის მეფემ ხოსრომ აიღო იერუსალიმი, მოიტაცა „ძელი-ჭეშმარიტი“ და წაიღო სპარსეთში. ბოლოს მაინც ერეკლემ დაამარცხა ხოსრო, გამოიხსნა „ძელი-ჭეშმარიტი“ და გამობრუნდა უკან. შემოვიდა ისევ ივერიაში და გააძევა სპარსელები სადაც კი იყო. აქ ყოფნის დროს შედგრა ებრძვის ერეკლე ცეცხლის თაყვანის ცემას, და იმავე დროს აშენებს აწყურის „ღვთის მშობლის“ დიდებულ საყდარს.

წავიდა, თუ არა, ერეკლე სპარსელები ისევ შემოდინ და გაბატონდებიან. ამ დროს ეწამა ცეცხლის მსახურ სპარსელებისაგან ესტატე მცხეთელი.

მთავარ აღარნასე I (619—639) დროსვე გამოითხოვეს და ნება მიიღეს ქართველებმა მცხეთაში კურთხეულ იყო კათოლიკოსები. ამ გვარად ანტოქიაში ხელდასხმული უკანასკნელი კათალიკოსი იყო მცხეთაში იოანე. აღარნასემ დაასრულა ტფილისის სიონი და ჯვარის საყდარი მცხეთის პირდაპირ.

ამ ხანაში გამოჩნდება აზიაში მაჰმადი (571—632), რომელმაც საშინელის სისწრაფით მოფინა თავისი ახალი სწავლა არაბეთში და არაბეთიდან მისმა მემკვიდრეებმა ცეცხლით და მახვილით იწყეს მისი გავრცელება დანარჩენ ქვეყნებში. მათ დაიპყრეს ანტოქია, დამასკი, იერუსალიმი, კიპრი, ფინიკია. დაამხვეს სპარსეთი, დაიჭირეს ეგვიპტე, აფრიკა, საშვალო-აზია, მცირე-აზია, ინდოეთი, კაბბადოკია, ზემო-ქართლი, აიღეს ტფილისი, მის ციხეში თავისი ჯარი შეაყენეს და ქალაქი ტფილისი გახადეს თავის მოხარკედ.

მეფე მარ სტეფანოზ II ძე ხლსროანა (663—668)

მირის დროს მოვიდა არაბი მურვან ყრუ, რომელმაც დაიმორჩილა მთელი კავკასია დარუბანდიდან დარიალამდი. აქედან დაეშვა მცხეთისკენ და

ყველაფერი ცეცხლს და მახვილს მისცა. ამ დროს შირი და მისი ძმა არჩილი ეგრისში იყვნენ და ჯარებს აგროვებდნენ. მურვანი მივიდა ოძრახეს (აბასთუმანს) და იქიდან აპირებდა გადასვლას იმერეთში. აბასთუმნის მახლობლად მოხდა ომი, რომელშიაც დამარცხდნენ ქართველები და დაიწიენ უკან, — გადავიდნენ იმერეთში. აქ მეორე საშინელ შეტაკებაში არგვეთს*) ქართველების ჯარებს მოთავეობდნენ არგვეთის მთავრები დავით და კოსტანტინე (მხეიძეები). თავ-განწირულად იბრძოდნენ ქართველები, მაგრამ აუარებელმა მტრის რაზმმა სძლია ქართველობა და ორივე სარდალი ტყვედ ჩაუვარდა ხელში მურვანს. მურვანმა ურჩია ორივეს, მაჰმადიანობა მიეღოთ, მაგრამ მათ უარი განაცხადეს. ამიტომაც ორივე ეწამენ უწყალო მურვანისგან**).

აქედან, დამარცხების შემდეგ, შირი და არჩილი გადავიდნენ აფხაზეთში***). მიჰყვა კვალ-და-კვალ მეფეს მურვან ყრუ. ცსენის-წყლის და აბაშის შუა, ერთხელ კიდე შეებრძოდნენ ძმები მურვანს. აქ კი ბედის ჩარხი დატრიალდა უკუღმა: დამარცხდნენ არაბები, მაგრამ ამავე ომში დაიჭრა და ჭრილობისგან გადაიცვალა შირი.

*) იმერეთშია.

***) მათი ხსენებაა 2 ოქტომბერს.

***) ანაკოფიას ანუ ნიკოფსიას, სადაც მდებარებს ორი ტაძარი: ბიჭვინტა და სიმონ კანანელის ტაძარი.

მეფე ხაჩალ, მარის ქმა (668—718)

ამით არ გათავებულა ჩვენი ტანჯვა: 718 წ. შემოვიდა საქართველოში მაჰმადის ნათესავი ჭუმ-ჭუმ ასიმი აუარებელ ჯარით. ვერაფერმა მათი წინ-მსვლელობა ვერ შეაჩერა: დაარბია, გაავერანა ქართ-ლი და აქედან კახეთს გადავიდა. არჩილმა განიზ-რახა წასულიყო ჭუმჭუმთან, რომ ქვეყანა შეებრა-ლებინა და აოხრებას აეცდინა. მისული არჩილი ჭუმჭუმმა მეტად შეიყვარა ახოვნებისათვის და შვენი-ერებისათვის; დიდი პატივიც სცა, მაგრამ, როცა წი-ნადადება მისცა არჩილს, მაჰმადიანობა მიელო და ამან უარი განაცხადა, გვლარძნილმა გველმა აწამა მეფე არჩილი 20 მარტს*).

გული რომ იჯერა, იძლო ჩვენი სისხლით ჭუმ-ჭუმმა, გაბრუნდა უკან.

ამის შემდეგ არაბებმა ერთობ შეასუსტეს ბერ-ძნების ძალა, ამიტომაც ბერძნების ერისთავმა აფხა-ზეთში ლეონ II (+806), რომელიც იყო ლეონ I ძმის წული, განუდგა საბერძნეთს, დაიპყრა ეგრისი ლიხის მთამდი და იწოდა აფხაზეთის მეფედ 786 წელს. მანვე სატახტო ქალაქად გახადა ქუთაისი.

არჩილის შვილები იყვნენ იოანე და ჯუანშერ. ესენი გადაიცივალენ უშვილოდ (786—787 წ). ამის

*). დასაფლავებულია ნოტკორას მისგანვე აშენებულ ტა-ძარში.

შემდეგ ისევ გაძლიერდენ კლარჯეთის ბაგრატოვანები და დაიპყრეს ქართლი.

აშოტ დარნასეს ძე დიდი კუროპალატი (786—826)

აშოტის სამფლობელო იყო კლარჯეთი, საიდანაც შემოვიდენ ჩვენში პირველად ბაგრატოვანები. ამის დროს ტფილისში ზის არაბების ემირი ალი-შუაბის-ძე და ტფილისის ციხეში—მათი ჯარები. თვითონ აშოტი ცხოვრობს ხან ბარდაში*) და ხან—ტფილისში. ქართლში არაბების დიდი გავლენაა. კახეთში ამ დროს მთავრობს გრიგოლ (787—827). ეს მთავარი პირველად იწოდება ქორიკოზად (მეთვის მონაცვლედ).

ამის შემდეგ იუენენ: ვახე იოანე ქვაბულის-ძე (827—839). სამოელ დონაური (839—861). გაბრიელ დონაური (861—881)**). ფადალა I არგემანელი (881—893). კვირიკე I (893—918). ამის დროს არაბების ემირი იჭერს უჯარმას და ბოჭორმას. კვირიკეს ცოლის დინარის წყალობით ჰერეთი ჩვენ სარწმუნოებას მიიღებს. ფადალა II (918—929)***) აშენებს ლოწო-

*) ბარდა არის მდინარე ყარაბაღში. ეხლა ეძახიან ტერტერს. ამ მდინარეზე იყო ოლესმე დიდი და მდიდარი ქალაქი ბარდა.

***) სამოელ დონაურის ძმისწული იყო ილარიონ კახელი.

***) ეს იწოდა მეფედ პირველ და მის შემდეგ ბოლომდის ყველა კახეთის მფლობელები ატარებდენ მეთვის ხარისხს.

ბანის-ცინეს. მის ღრეს არაბები აცხრებენ კახეთს. ფა-
დალა შველს აფხაზეთის მეფეს გიორგი II უფლის-
ცინის დაპყრობაში.

კვირიკე II (929—976). ამას განუდგებიან კახე-
ლები და მოიწვევენ აფხაზეთის მეფეს გიორგი II, რა-
მელიც იჭერს კახეთს. გიორგის და მის შვილის ლეო-
ნის სიკვდილს შემდეგ კვირიკე II იბრუნებს კახეთს.
დავით (976—1010) ებრძვის ბაგრატ III და იძლევა.
კვირიკე III (1010—1029). ამ კვირიკეს იჭერს ბაგ-
რატ III და კახეთს შემოიერთებს. ბაგრატის შემდეგ
კვირიკე იჭერს კახეთს ჭკრეთითურთ და თელავს აწე-
სებს სატახტო ქალაქად.

აღსართან I (1058—1084) ამის ღრეს ბაგრატ IV
იჭერს ჭკრეთს, მაგრამ სულტანი არზ-არსლანი უბრუნებს
ისევე აღსართანს, რადგან მან მიიღო მამულისადაც.

კვირიკე IV (1084—1102). დავით აღმაშენებელი
ართმევს მას ზედაზენის ციხეს. აღსართანი II (1102—
1105). უზნეო აღსართანს იჭერენ ჭკრეთლები და კა-
ხელები და მიჰგვრიან დავით II; ეს დავითი მთელ კა-
ხეთს და ჭკრეთს შეუერთებს ქართლს.

კლარჯელების შემწეობით აშოტი იპყრობს
ქართლს. ამ სასიქადულო საქმეში მას მხარს აძლევს
აფხაზეთის მთავარი თევდოსე I. აშოტი აპირებს
საქართველოს გაერთიანებას. ამ გარემოებამ შეა-
შინა კახეთის მთავარი გრიგოლი, რომელმაც ამი-
ტომაც მიჰკერძა ტფილისის ემირს. აშოტი გადა-
იქრა კახეთში, დაამარცხა გრიგოლი და თავის

მფლობელობა ქსნამდე გაავრცელა. აქედან მიჰყვა აშოტი ნელ-ნელა და ხელში ჩაიგდო ქართლის ნაწილები. ამის შემდეგ ემირიც განაძო ტფილისიდან. გაბრაზებული ხალიფა ხალიფა იეზიდის-ძე შემოიჭრა კლარჯეთში 826 წელსა და ეკვეთა აშოტის ჯარს. აშოტი მოუშხადებელი შეიქნა და დამარცხდა. დამარცხებულმა მიმართა ვახტანგ გორგასლანის ციხეს არტანუჯში. არაბები კვალ-და-კვალ მიჰყვენ აშოტს. აშოტი იძულებული იყო შესულიყო პეტრე-პავლეს საყდარში, რომელიც მანვე ააგო არტანუჯში ვახტანგ გორგასლანის ციხეში. გამხეცებული არაბები შეჰყვენ საყდარში და ზედ, ტრაპეზზე, დააკლეს ქვეყნისთვის თავდადებული მეფე 29 იანვარს. აქვე დასაფლავებულია თავ განწირული მეფე აშოტი.

აშოტისაგან არის აშენებული ართვინის მაზრაში ოზიზის ტაძარი, რომელსაც თავის სიდიდით და ხელოვნებით ყველა მნახველი განცვიფრებაში მოჰყავს. მის დროს შემოდის ხმარებაში ხუთასიანი ქორონიკანი. აშოტის დროსვე ეწამა ტფილისში აბო სპარსელი 820 წელს 6 იანვარს აქადა მჟჟნის აბდილასაგან, რომელიც იყო ბაბილონის მფლობელი*).

*) მაშინ ქართლში ერისთავობდა ნერსე. ამ აბდილამ დააარსა ბაღდადი 762 წ.

ბაგრატ I აშოტის-ძე კურაპალატი (826—876)

ბაგრატი ამარცხებს აფხაზეთის მეფეს თევდოსეს I (826—876) და აწესებს აფხაზეთში კათალიკოსობას. ბაგრატის დროს ლიპარიტი (მომავალში ორბელიანი) იჭერს თრიალეთს და აშენებს კლდე-კარის ციხეს. მის მეფობის დროს მოვსდა არაბების მხედართ-მთავარი ბულა, რომელმაც დაიპყრა ქართლი და დმანისში დაასახლა დარიალიდან ჩამოყვანილი ოსები; მანვე დააბინა და რუბანდიდან გამოყვანილი ხაზარები შანქორს. ბაგრატი აძლევს ხარკს არაბებს. მის დროს აფხაზეთის მეფე გიორგი II კოსტანტინეს-ძე აშენებს ჭყონდიდს და აწესებს იქ კათედრას. ხაჯიჯის ძე მოამედ 855 წელს აწამებს ზემო-ქართლის მთავარს კოსტანტინეს.

მეფე ადარნასე II დავითის-ძე კურაპალატი (881—923)

ამის მეფობაში უნდება კვირიკე ბანელის ხელით დიდებული ბანის ეკლესია ჭოროხის ხეობაში ოლთისის მახლობლად, და პირველ ეპისკოპოსად უდება ადარნასესგან მისივე მაშენებელი კვირიკე*).

*) აქ არიან დასაფლავებული მეფე ვახტანგ IV ალექსანდრეს-ძე (1442—1445) და მისი მეუღლე სითიხათუნ.

იმავე ხეობაში აშენებს ადარნასე ეოშის კიდე უფრო დიდებულ ეკლესიას თორთომის ტბის მახლობლად.

ადარნასეს დროს ისახელებს თავს საბერძნეთში ილარიონ ქართველი (კახელი), რომელიც გადაიცვალა 882 წელს თესლონიკეს იმპერატორ ვასილ მაკედონელის დროს (867—886). ამან ააშენა სტამბოლის მახლობლად, რომანის ხეობაში, სოსტენის ადგილს, მონასტერი წმ. მოციქულების სახელზე, სადაც მოუსვენებია მისი გვამი იმპერატორის შვილებს ლეონს და ალექსანდრეს და იქ დაუკრძალავთ.

ადარნასეს დროსვე შემოდის ქართლში არაბი იუსუფი (აბულ კასიმი) და სამცხეში, ყველის-ციხის ადების დროს, აწამებს წმ. გობრონს 912 წ.

სუმბატ ადარნასე II მე მეფე კურაპალატი (923—958)

მისგან აშენებულია ჳორცხის ხეობაში ღოდის-ყანის დიდებული ეკლესია ართვინის მაზრაში, როგორც წარწერა გვეუბნება. მისვე დროს ეკუთვნის ჳრუჭის სახარება ტუავზე გადაწერილი 936 წელს და «სწავლანი და მოძღვრებანი მამათანი» 926 წლის.

ათხაზეთის მეფე ლეონ III (+957) აშენებს მჭვის ეკლესიას და ნიშნავს იქ ეპისკოპოსს. მის დროს აშენებულია იოანე ეპისკოპოსისგან ეუმურდოს ეკლესია ზემო-ქართლში.

დავით დიდა აღწახსეს მე კუროპალატი
(+ 1001)

უცხო მწერლები მიაწერენ დავითს შემდეგ ღირსებას: ის იყო ღრმად დამკვირვებელი, გონება-გამჭირახი, დინჯი, სიტკბოებით და მშვიდობის მოყვარეობით მეტად შესამჩნევი. ეს ჩამოთვლილი თვისება ისეთი რამ ღირსებაა, რომ მტერს გულს მოუბრუნებს და მოყვარსეც შურს მოჰგვრის. მან ამოკვეთა ომიანობა, რომელიც კი ყოველ მხრიდან ატეხილი იყო ჩვენ საზღვრებზე. მის დროს საშინელი განსაცდელი მოადგა საბერძნეთს: აუჯანყდა საბერძნეთის იმპერატორს ბასილ II ბარდა სკლეროსი 976 წელს. დაამარცხა საბერძნეთის ძლიერი ჯარი, შუაში გააპო მთელი საბერძნეთი და ერთი ნახევარი ხელში ჩაიგდო. არა ერთხელ შეებრძოლენ ბერძნები ბარდას, მაგრამ მაინც გამარჯვებული დარჩა უკანასკნელი. მთელი საბერძნეთი შიშის ზარმა მოიცვა: სოფელი ებრძოდა სოფელს, ქალაქი — ქალაქს; ყველგან სისხლის ღვარი მიდიოდა. ბარდამ განიზრახა ბერძნების სატახტო ქალაქზე მისვლა.

გაჭირებულმა ბასილმა მომართა დავით კუროპალატს. დაუბრუნა ყველა ის ადგილი, რომელიც ძველიდანვე საქართველოს ეკუთნოდა და დღეს ბერძნების ხელში იყო. — სამაგიეროდ ბასილმა სთხოვა დავითს შემწეობა ბარდას წინააღმდეგ. აუსრულა დავითმა ბასილს თხოვნა: გაგზავნა 12 ათასი რჩეუ-

ლი ქართველი და თან სარდლად აახლა მთავართ-
მთავარი ჯოჯიკი და თორნიკე ერისთავი.

ომი მოხდა ჰალისის პირზე 977 წელს. და-
მარცხდა საოცრად ბარდა და თავს ძლივს უშველა.
ამ სასიქადულო მოღვაწეობისთვის დიდად დასაჩუქ-
რებული შეიქნა თორნიკე ბასილისგანაც და დავი-
თისგანაც. ღირსეულად დასაჩუქრებული თორნიკე
გაეშურება ათონისკენ და დაარსებს იქ „ივერიის“
დიდებულ ლავრას 982 წელს.

ეს ის დროა, როდესაც ქართლის ერისთავთ-
ერისთავს გურგენს ერთობ აწუხებენ კახელები: შემო-
დიან და იჭერენ უფლის-ციხეს და მის მიმდგომ ად-
გილებს. შეკრბენ მაშინ ქართლის ერისთავები და
ქართლისვე ერისთავის იოანე მარუშიძის რჩევით მი-
მართეს ტაო-კლარჯეთის მამფალს დავით კუროპა-
ლატს, რომ ან მას მიეღო ქართლის მეფობა და ან
გაემეფებინა ქართლის ერისთავთ-ერისთავის გურგენის
შვილი ბაგრატ III. რადგან დავითი უშვილო იყო
და თან ნაშვილებიც ჰყავდა ბაგრატი, ადვილად
აუსრულა მათ თხოვნა: შეიერთა ქართლი და მეფედ
გამოაცხადა ქართლში ბაგრატი, მაგრამ, რადგან ბაგ-
რატი მცირე-წლოვანი იყო, მმართველად და ქვეყ-
ნის გამგედ დანიშნა მამა მისი გურგენი.

ამავე დროს აფხაზეთში მეფობს თევდოსე მტარ-
ვალი, რომელმაც ერთობ შეაწუხა აფხაზეთი. ამიტომ
აფხაზეთმა იმავე იოანე მარუშიძის რჩევით სთხო-
ვეს დავითს, ან მას მიეღო აფხაზეთის მეფობა და ან

დაედგინა ქართლის ერისთავთ-ერისთავის გურგენის შვილი ბაგრატ III, რომელიც დედით (გურანდუხტ) აფხაზეთის მეფის გიორგის შვილი იყო და, მაშასადამე, მემკვიდრეობით აფხაზეთიც მას ეკუთვნოდა. დავითმა აღვილად შეუსრულა თხოვნა აფხაზებს: განაძევა თევდოსე აფხაზეთიდან და 985 წ. ბაგრატ III გამოაცხადა აფხაზეთის მეფედ. ამგვარად გაერთიანებულ ქვეყანას დავითმა მიუმატა თავისი კლარჯეთიც და ისე გადასცა ბაგრატ III თავის სიკვდილის შემდეგ.

ბაგრატ III გურგენის ძე (980 — 1014) *

როგორც კი ტახტზე ავიდა ბაგრატი, განუდგენ ქართლს ზოგიერთი დიდებულები, რომელთაც გადაიბირეს ქართლის აზნაურობის არა-მციირედი ნაწილი. მემბოხეებმა მიიმხრეს აგრეთვე კახეთის მეფე დავითი. ყველა განდგომილებს მოთავეობდა ქავთარტბელი. შეთქმულები იღუმალ დაეცენ უფლის-ციხეს, აიღეს და კახეთის მეფეს გადასცეს. ბაგრატმა კარგად იცოდა, რა გაზვიადებულ დიდებულებთანაც ჰქონდა საქმე და ამიტომაც მსწრაფლ შემოიკრიბა ჯარი. ეკვეთა გალაღებულ ფეოდალებს, რომელთაც ქვეყნის ინტერესზე მაღლა თავისი ინტერესები დაეყენები-

*) ბაგრატს ჰყავდა ცოლად საბერძნეთის იმპერატორის კოსტანტინეს ასული ელენე და რუსეთის მთავარს ვლადიმირს იმავე იმპერატორის და—ანნა.

ნათ და საოცრად დაამარცხა. აქედან გადიქრა კახეთისკენ, მილეწ-მოლეწა კახეთი, დაიმორჩილა და მმართველად დანიშნა თავისი ერთგულთაგანი **ახუჯა-ლი**. დავითის შემდეგ აუჯანყდა ბაგრატს დავითისვე შვილი კვირიკე III დიდი (1010—1029). ბაგრატმა მეორედაც დაამარცხა კახელები და კვირიკე დატუსაღებული ბოჭორმის-ციხეში დაამწყვდია. გაიარა მცირე ხანმა და განუდგა მეფეს ერისთავი რატი, რომელიც ფლობდა ატენის ხეობას და მის ციხეს, თრიალეთს, ვერის-ხეობას, მანგლისის ხეობას და აგრეთვე იმერეთში — არგვეთს. ამ აჯანყების დროს ბაგრატი იყო აფხაზეთში. შეიტყო, თუ არა, ეს ამბავი, გადმოიქრა ლიხის მთაზე რატის დასასჯელად. შეშინებულმა რატიმ ითხოვა პატივება და მძევლად მისცა თავისი შვილი ლიპარიტი, თვითონ კი გადავიდა არგვეთს.

სანამ უმადურ რატის თავიდან მოიშორებდა, ისევ გაიღვიძა კახეთმა და თავისებურად აიღო თავი: იღუმალ მოიწვია განძის ემირი ფადლონი, რომელმაც, კახელებისვე შეგონებით, იწყო კახეთის რბევა. ბაგრატი გაეშურა საომრად ფადლონის წინააღმდეგ. შეშინდა ფადლონი და დაიმალა. ბაგრატმა მოარბია რანი (ყარაბაღი) და დაანგრია შანქორი თავის სიმაგრეებით. ზარ-განხდილმა ფადლონმა ითხოვა ზავი, შეიქნა მისი მოხარკე და თან — მოვალე, რომ, სადაც მიიწვევდა ბაგრატი მტრის წინააღმდეგ საომრად, ის მაშინვე უნდა გამოცხადებულ იყო თავის ჯარით.

ამას შემდეგ ბაგრატი დაიპყრა აღირბეიანი, შირვანი, ჩრდილოეთი კავკასია და ჯიქეთი (ჩერქეზეთი).

ბაგრატი კარგად ხელავდა, რომ დიდებულები მაინც კიდევ არ დაცხრებოდნენ და ამიტომ იხმარა ახალი საშვალეობა: ერთხელ მოიწვია, ვინც კი ღარჩა მისი ნათესაობა, ფანასკერტის ციხეში (კლარჯეთშია), შეიპყრა და გასწყვიტა. ზოგმა კი მაინც თავს უშველა: საბერძნეთში გაიქცა. ასე შეაერთა მთელი კავკასია თავის სკიპტრის ქვეშ ბაგრატი შავი-ზღვიდან კასპიის ზღვამდე.

ბაგრატის დროს განითქვა ჩვენი ხუროთმოძღვრება: მან ააშენა ეკლესიები ანის (996 წ.), ბიეთის 995 (ახალციხის მაზრაში), ბედიაში; მისვე დროს არის აშენებული ვერის საყდარი 1001 წ. (ქართლშია), ზარზმის (ახალ. მაზრაში), ქუთაისის (1003 წ.), წვიმოეთის (1002 წ.) და ხერთვისის ციხის ეკლესია (985 წ.).

მის დროსვე ბრწყინავენ ათონზე:

აიანე ათონელი და მისი შვილი ექვთიმე, რომელნიც განითქვენ როგორც საღმთო წიგნების მთარგმნელები. ექვთიმემ თარგმნა ბერძნულად „ბალავარი“ და „აბიკურა“.

აიანე გრძელისქე. მან დასწერა „დარღვევა მაჰმადიანთა სარწმუნოებისა“.

აიანე ხახულელი, ოქროპირად წოდებული, მოღვაწეობდა დავით კუროპალატის დროს (ამ დავითმა ააგო ხახულის ტაძარი ჭოროხის ხეობაში).

გასილი ბაკრატისძე. მან გადმოთარგმნა „ლავსაიკონი“ და „წიგნი ასურისა“.

ზაქარია მარდატისძე. მან თარგმნა „საუნჯე“ კირილე ალექსანდრიელისა.

თორნიკე ათონელი, რომლის მეოხებით დაარსდა 982 წ. ათონში „ივერიის“ ლავრა.

იოანე ბერია. მან შეადგინა შატბერდის კრებული, რომელშიაც შეტანილია საქართველოს მოკლე ისტორია და ვრცელი მოთხრობა ნინოს და მირიანის შესახებ.

სუშბატა. მან დასწერა ბაგრატიონების ისტორია დასაბამიდან მე-XI საუკუნემდე.

იოანე. მან შეადგინა დიდი საგალობელი ნოტებით. ამ საგალობელშია შეტანილი სტეფანე ტბეთის ეპისკოპოსის ნაწერი და წმინდა აბოს ცხოვრება.

გიორგი შიანჭიჭიანი. მან გადმოთარგმნა: სვინაქსარი, თვენი, დავითნი ლექსად, ხელახლად გადმოთარგმნა სახარება, რომელსაც დღეს ვხვდებით.

თვითონ ბაგრატიმა დასწერა „აფხაზეთის ისტორია“*), რომელიც ჯერ-ჯერობით დაკარგულია

*) ამას მოგვითხრობს იერუსალიმის პატრიარქი დოსითეოს, რომელიც იყო საქართველოში მეჩვიდმეტე საუკუნეში (და მეთვრამეტეს დამდეგში. დოსითეოსი ამბობს, რომ ჩემი ცნობები საქართველოზე ამოვიღე ამ ისტორიიდანო, რომელიც დაწერილია 992 წელს. დოსითეოსს ჩამოთვლილი ჰყავს ამ ისტორიიდან აფხაზეთის ყველა მთავრები და მეფეები ლეონ I-დან თევდოსე II-მდე.

ჩვენთვის. ბაგრატი გადაიკვალა 7 მაისს ფანასკერტის ციხეში. დასაფლავებულია ზვიად ერისთავის ხელით ბედიაში. მის ღროს შემოდის ხმარებაში არაბული ციფრები. ბაგრატის ღროს კათალიკოსობს მცხეთაში დიდებული მელიქსედექი, რომელმაც განაახლა და შეამკო სვეტიცხოველი.

გიორგი I ბაგრატის-მე (1014—1027)

მოკვდა, თუ არა, ბაგრატი, მაშინვე განუდგენ გიორგის კახელები. ამას კიდევ დაემატა ერთი გარემოება: საბერძნეთის იმპერატორმა ბასილ II მოსთხოვა გიორგის, დაებრუნებინა ყველა ის ადგილი, რომელიც ეკუთვნოდა საქართველოს დავით კუროპალატის ღროს ე. ი. კლარჯეთი და მისი მიმდგომი ქვეყნები. გიორგიმ უარი შეუთვალა. ასტყდა ომი ბასიანში სოფელ შარაშთას. ომი იყო ცვალებადი და ხანგრძლივი. ბოლოს იძლია გიორგი და მოიკლა დიდი ერისთავები რატი ლიპარიტის ძე და ხურსი. ამათთან ტყვედ მოჰყვა ზვიად ერისთავიც. მეფე იძულებული შეიქნა, დაეთმო ძველი თავისი ადგილები და მძევლადაც მიეცა ბერძნებისთვის თავის 3 წლის შვილი, მომავალი ბაგრატ IV.

მეფე ბაგრატ IV გიორგის-მე (1027—1072)

ბაგრატი დაიბადა 1018 წელს ტახტზე ავიდა 9 წლის. ამ ღროს სამშვილდე, ბირთვისი და ფარცხი-

სი არაბების ხელშია; ტფილისში ზის არაბების ემირი (მართველი) ჯაფარი და ციხეში — მათი გარნიზონი. ბერძნების ხელშია ეგრისი ენგურამდი და სამხრეთ-საქართველო.

ეს არ აკმარეს ქვეყანას ორგულებმა: 1028 წელს განუდგენ ტაოელი ვაჩე კარიჭის-ძე და ბანელი ეპისკოპოსი იოანე და მოიწვიეს ბერძნები. კოსტანტინემ, ვასილის ძემ, თავის ჯარებს გამოატანა დიმიტრი, კლარჯელ სუმბათის შვილი, რომელიც გვარად ბაგრატოვანი იყო და, მაშასადამე, მეფის მონათესავე. ამით ბერძნებს და მემამოხე ქართველებს უნდოდათ თავისი მოქმედება გაეთეთრებინათ: ვითომ, ისინი იბრძვიან საქართველოს წინააღმდეგ კი არა, — დიმიტრისთვის, რომ, თუ ის იქნება მეფედ, უკეთ შეიძლება ქვეყნის საქმის წარმართება. დამარცხდენ ქართველები. ბერძნები და მემამოხეები წამოიწიენ წინ და მოადგენ კლდე-კარს. აქ წარმოუდგენელი მხნეობა გამოიჩინა ერისთავთ-ერისთავმა, კლდე-კარის პატრონმა, ლიპარიტ ლიპარიტეს-ძემ, რომელიც ჰფლობდა ვერის ხეობას, მანგლისის ხეობას, თრიალეთს და ატენის ხეობას ციხით მტკვრის პირამდი. დაიწიენ ბერძნები უკან. ამ დროს განუდგა ბაგრატს შავშეთის ერისთავი ჩანჩუხა, რომელმაც გადასცა ბერძნებს „წყეთის-ციხე“.

ბაგრატს ემხრობიან ეზდრა ანჩელი, არტანუჯის ერისთავი იოანე აბუსერი და მტბევაარი ეპისკოპოსი საბა.

ითაკილეს ქვეყნის ესეთი შეურაცხყოფა ამ ღირსეულ პირებმა და აღიმაღლეს ხმა მტრების წინააღმდეგ. პირველი იყო ეზდრა ანჩელი; მას მიჰყვა საბა მტბევარი და არტანუჯის ერისთავი იოანე აბუსერი. ამათ ააშენეს ტბეთის მახლობლად ციხე „სვეტი“, (რომელიც დღემდის შეურყეველად დგას). აქ შეკრბენ ქვეყნის ყველა ერთგული და გულ-შემატკივარი და მიეგებენ მტერს. მტერმა იხმარა ყოველი საშვალეობა აეღო ციხე და მიწასთან გაესწორებინა, მაგრამ ვერც სიმრავლემ, და ვერც ხერხმა ვერ გასჭრა.

ამან გაამხნევა და სული ჩაუდგა სხვა ერისთავებსაც, რომელთაც დიდ სისხლის ღვრის შემდეგ, მოიშორეს თავიდან მტერი. ამის შემდეგ კოსტანტინე გადაიკვალა და ახალმა იმპერატორმა რომანოზ III არგირმა ჩამოაგდო ზავი: დაემოყვრა ბაგრატი: მოსცა თავისი ძმისწული ელენე ცოლად*).

ამ გარემოებამ ცოტათი ფრთა შეაკვეცა მოლალატეებს. გავიდა ხანი. ლიპარიტი და ქართლის ერისთავი იოანე აბაზაძე ურჩევენ მეფეს, გარეკოს ტუილისიდან არაბები და განაძეოს ემირ-ჯაფარი. მეფე უდროულად სთვლიდა მათს ამ გვარ რჩევას და ყურს იყრუებდა. ერისთავებმა თავისი არ დაიშალეს: 1038 წელს გაიტყუეს მუხათ-გვერდს ემირ-ჯაფარი,

*) ამის სიკვდილის შემდეგ ბაგრატი ირთავს ოსეთის მთავრის ქალს ბორენას.

ვითომდა სანადიროდ, დაატუსაღეს და მეფეს მოგვარეს. ამავე დროს აიღეს აგრეთვე ბირთვისი და ფარცხისი და მათი კლიტეები მეფეს მოართვეს. მეფემ ვერ შეიწყნარა მათი ამგვარი მოქმედება და ჯაფარი ისევ გაათავისუფლა, როგორც ემირი. ამ გარემოებამ დაბადა დიდი განხეთქილება და შური ერთის მხრით ერისთავებს და მეფის შუა და მეორეს მხრით—ერისთავებს და ჯაფარის შუა.

ამას მოჰყვა ლიპარიტის განდგომა. ეს დიდი დანაკლისი იყო ქვეყნისთვის, რადგან მას ადვილად შეეძლო გამოეყვანა ბრძოლას ველზე 12 ათასი საკუთარი ჯარის კაცი. ახალმა შინაურმა მტერმა მოიწვია ბერძნები. ბერძნებმა გამოგზავნეს ჯარი და თან გამოაყოლეს გიორგი I-ს მეორე შვილი დიმიტრი (რომელიც ჰყავდა ოსის ქალისაგან).

ბერძნის ჯარი შემოვიდა ატენის ხეობაში და მოადგა ატენის ციხეს. ასტყდა ომი. რამდენჯერმე მიიტანეს იერიში, მაგრამ ვერას გახდენ და გაბრუნდენ უკან. ბაგრატი მიჰყვა კვალ-დაკვალ და დაამარცხა. აქედან გადავიდა იმერეთში, დაიბრუნა ეგრისი და შემობრუნდა ქართლში. ამ ომში ლიპარიტს ეხმარებოდენ კახეთის ერისთავები და ბაგრატს—ბეშკენ ჯაყელი (თუხარის ერისთავი) და ფარსმან თმოგველი. ბერძნების გაბრუნებას მოჰყვა ის, რომ ლიპარიტმა თავი მოიხარა მეფის წინ და შეინანა თავისი საქციელი. რაკი ლიპარიტი დაცხრა მცირე ხანს, ბაგრატი გადავიდა კა-

ხეთში და 1038 წელს მიქელ-გაბრიელის მთაზე დაამარცხა პანკისის ერისთავი სტეფანოზი, ხორნაბუჯის (ჭოეთი)—ვაჩე და მაჭის—დაჯე; აქედან გადავიდა თიანეთს და მოსწვა კვირიკე III სასახლე. ამ გვარად შემოუერთა კახეთი ქართლს.

გავიდა მცირე ხანი და მოკვდა ტფილისის ემირი ჯაფარი. ტფილისის ციხის გამგეებმა მისი კლიტე მეფეს მოართვეს, და, დღემდის რომ შიგ არაბები იყო, ეხლა ქართველები ჩადგენ. ამ გარემოებაში გაამხნევა ანის ქალაქიც, რომელმაც თავისი ქალაქი და ცხრა ციხის კლიტე მიართვა ბაგრატს 1040 წელს.

ეს არაფრად ესიამოვნა ლიპარიტს, რადგან ამით ბაგრატი ძლიერდებოდა და ლიპარიტის გავლენა ჭკნებოდა. ამიტომაც განუდგა კიდე და მოიწვია ბერძნები. მოვიდენ ბერძნები და თან მოიყვანეს დიმიტრი. აუარებელი ჯარი მოაწყდა შიდა ქართლს თრიალეთიდან და გაიშალა ომი სასახლეთს 1048 წ. ეს ომი შესანიშნავია მით, რომ ორჯელ დამარცხდა ქვეყნისთვის თავდადებული ბაგრატი. ამ ომში მოიკლა დიმიტრი.

ლიპარიტის ქულ-უღრეკელობა ველარ მოითმინეს მესხებმა, რომელთაც მოთავეობდა ერისთავები სულა კალმახელი და გრიგოლ არტანუჯელი: დაეცენ გაზვიადებულს და გამედიდებულს ლიპარიტს, დაიჭირეს და ტყვედ მოჰგვარეს მეფეს 1059 წელს მისი შვილით იოანეთი. ლიპარიტმა ძალა-უნებურად მო-

იდრიკა თავი მეფის წინ, ჩამოვიდა პოლიტიკურ სარბიელიდან და შედგა ბერად. ბერობაში ლიპარიტი იწოდებოდა ანტონად და დიდი ღვაწლიც დასდვა ქართულ მწიგნობრობას. ლიპარიტი გარდაიცვალა 1064 წ. და დასაფლავებულია კაცხს იმერეთში.

ბაგრატის სიყმაწვილის დროს (1036 წელს) მძვინვარებდა ღვინის ემირი დიდი ფადლონი (ემირი აბუ-სევერი), რომელსაც ებრძვიან ჯერ კიდევ ერთგული ლიპარიტი და ქართლის ერისთავი იოანე აბაზაძე და იმორჩილებენ.

ბაგრატის დროს შენდება: აშურიანი 1032 წ. (შიდა-ქართლშია), ატენის სიონი, ერედვის ტაძარი 1032 წ. (შიდა-ქართლშია), ზედა-თმოგვის ტაძარი, კაცხი, ნიკორწმინდა, სამთავისი, წყაროს-თავი (კარწახის ტბასთან), ჯვარის-მონასტერი იერუსალიმში. მისვე დროს ბრწყინვენ კათალიკოსები: მელიქსედე¹, გიორგი ტაოელი, გაბრიელ საფარელი. მათგმნელები: იოანე ანუ ილარიონ თვალელი, გიორგი დაყუდებული, გიორგი მთაწმინდელი (1014—1065), გიორგი ოლთისელი, პეტრიწი ფილოსოფოსი.

ბაგრატის დროს გამოჩნდნ აზიაში თურქები, რომელთაც მოთავეობდა უშიშარი და ახოვანი მხედართ-მთავარი სელჯუკი, რომელმაც შემდეგში თავისი სახელი ამ თურქებს გადასცა და მის შემდეგ ისინი იწოდებიან „თურქად—სელჯუკებად“. სელჯუკის შვილი-შვილმა თოღრილმა წაართვა ბერძნებს მელობელობა აზიაში 1048 წელს. აქედან

თოღრილი დაეშვა მესოპოტამიაში, აიღო არაბების სატახტო ქალაქი ბაღდადი და თავის თავი ხალიფების*) მბრძანებელად გამოაცხადა. ამ გვარად გაავრცელეს არაბებმა თავისი ბატონობა არხიპელაგიდან ბოსფორამდე. გაიარა არა-ბევრმა ხანმა. მოვიდა 500 ათასი კაცით სელჯუკების სულთანი (მეფეა-მეფე) არზ-არსლანი (არფასარი) სელჯუკი, რომელმაც აიღო თრიალეთი, ტაო, შავშეთი, კლარჯეთი, თორი 1064 წ. გამოიარა ალბანია და შემოვიდა ივერიაში. ცეცხლით და მახვილით გადალახა ეს მხარე და გამაძლარი ქართველების სისხლით, დაბრუნდა უკან.—ამ უბედურების დროს კახელები ზოგი ბაგრატის მომხრე იყო და თვითონ კახეთის მთავარი აღსართან I კი—მტრის. ვერ შეებდა ომი ამ ურიცხვ ურდოს ბაგრატი და შედგა. მაგრამ, როგორც კი გაბრუნდა მტერი, გადაიჭრა კახეთისკენ, დაამარცხა აღსართანი და ყველა ციხე-სიმაგრეები ჩამოართვა.

1069 წელს კიდევ ეწვია უბედურება ქვეყანას:

მეორედ შემოვიდა არზ-არსლანი, აღსართანი I მაშინვე მიეგება მას და მორჩილობა განუცხადა. მაგრამ, რადგან იცოდა, ამას ბაგრატი არ შეარჩენდა, მაჰმადიანობა მიიღო და ამით განიმტკიცა თავისი ერთგულობა მტერთან. მტერმა მიიღო ეს მხედველობაში და ბაგრატისგან წართმეული ციხე-სიმაგრე-

*) ხალიფა ნიშნავს მაჰმადის მემკვიდრეს.

ში ყველა დაუბრუნა. ქართლიდან მტარვალი გადავიდა იმერეთისკენ და მიატანა „სვერს“ (სვირი) ოთხშაბათს 10 დეკემბერს 1069 წელს, მაგრამ მკაცრმა ზამთარმა უკან დააბრუნა.

მეფე გიორგი II ბაგრატი (1072—1089)

გადაიცვალა თუ არა ბაგრატი, მაშინვე განუდგენ ქვეყანას იოანე ლიპარტისძე და მისი შვილი ლიპარტი. შეთქმულებმა გაინაწილეს ასპარეზი. იოანე ერისთავი, რომელსაც მიემხრენ კახელები, დადგა ქსანზე. ნიანია ქვაბულისძემ ჩაიგდო ხელში ქუთაისი და სვანეთის ერისთავმა ვარდანმა ააოხრა სამეგრელო. გიორგიმ ყველა დაამშვიდა, დააწყნარა და ყველას აპატიო. იოანეს მისცა სამშვილდე, მის შვილს ლიპარტს—ლოწობანი, ნიანიას—თმოგვი, ვარდანს—ასკალანი და კახელებს—რუსთავი. მეფის სულგრძელებამ არ იმოქმედა მემბოხეებზე: ისევ განუდგა მეფეს იოანე. მას მიემხრო ჩვეულებრივ კახეთის მეფე აღსართან I. გიორგიმ მეორედაც რგოლში გააძვრინა მემბოხეები და, დიდ ფიცის შემდეგ, ისევ აპატივა, მაგრამ მაინც კიდევ არ მოისვენა იოანემ და მესამედ აუჯანყდა: თან ციხე ჯაჯი მიჰყიდა განძის ემირს ფადლონს. მესამედაც დამარცხდა გიორგისგან იოანე, მაგრამ მაინც კიდევ არ დაცხრა მოუსვენარი იოანე. ამ ხანაში შემოდინა საქართველოში მესამედ თურქები-სელჯუკები 1080 წ. 24 ივნისში.

ამით ისარგებლებენ მამა და შვილი—იოანე და ლიპარიტი, რომელთაც მოწყალის თვალთ შებედა მელიქ-შამ.—თურქების საშინელ ურდოს (500 ათას კაცს) წინა უძღვის არპ-არსლანის შვილი მელიქ-შამელიქ-შამ აიღებს სამშვილდეს და დაარბევს ქართლს. აიღებს აგრეთვე, განძას და იქ გამგედ დაადგენს სარანგს, რომელსიც მისცემს ჯარს, ჩვენდა შესაწუხებლად, და დაბრუნდება უკან. როგორც კი მელიქ-შამ წავიდა, გიორგიმ შემოიკრიბა ჯარი, შეებრძოლა სარანგს ფარცხისთან და საოცრად დაამარცხა. ამ გამარჯვებას მოჰყვა ის, რომ ჩვენს ქვეყანას შემოუერთდა ჯავახეთი, კარისი, კარნუ-ქალაქი (აზრუმი) და კლარჯეთი. ამ შემოერთების მიზეზი, სხვათა შორის, იყო გრიგოლ ბაკურის-ძე ტაოელი, რომელიც განაგებდა ოლთისს, კარნუ-ქალაქს და კარისს. ამავე დროს შემოიერთა გიორგიმ ანაკოფია, ანუ ნიკოფსია, ციხე-დიდი*) და ეგრისი ენგურამდის. ეს მოხდა იმის გამო, რომ ბერძნები ამ დროს მისუსტებული იყვნენ. ამ გარემოებამ კიდევ უფრო გააბრაზა თურქები ქართველობაზე, მაგრამ ჯერ დაეტაკენ ბერძნებს და აზიიდან გარეკეს. მერე შემოტრიალდნენ საქართველოსკენ და იწყეს რბევა: დაჰსწვეს არტაანი, კლარჯეთის უდაბნოები, ქუთაისი, ჭყონდიდი; მთელი ქართლი ნაცრად აქციეს. ეხლამათ წინამძღოლობდა ძლიერი აჰმად 400 ათასი

*) აფხაზეთში იყო.

კაცით. შიშის ზარი დაეცა ქვეყანას! შემოდინოდენ ყოველ გაზაფხულზე და მიდიოდენ შემოდგომაზე! ვერ წინააღმდეგა მათ აუარებელ რიცხვს ქართველობა. ქვეყანა გაველდა! გაწყდა ერი, გატყვევდა მთა და ბარი. გადარჩენილ მცხოვრებლებმა მთას, კლდეს და ტყეს მისცეს თავი. მტარვალეებმა ეკლესიები პირუტყვების საბმელად გახადეს! ამგვარ მდგომარეობაში მყოფმა, იმედ მიღებულმა გიორგიმ გადასწყვიტა წასულიყო მელიქ-შასთან ისპაანს და ქვეყანა შეებრალებინა. მისული ისპაანს გიორგი, დიდის პატივის ცემით მიიღო მელიქ-შამ და ყოველი თხოვნა აუხრულა, მაგრამ ხარკი კი მოითხოვა.

მეფე დავით II გიორგის ქე აღმაშენებელი (1089—1125) **)

დავითი რომ ტახტზე ავიდა, მთელი სამხრეთ-საქართველო, რუსთავი და სამშვილდე თურქების ზელში იყო და ტფილისის ციხეებში ბატონობდა მათი გარნიზონი. მისი სამეფო შეიცავდა მაშინ ეხლანდელ გორის მაზრას და ცხოვრობდა ს. წაღვლში. დავითს ზრდიდა ანტონ ჭყონდიდელი და შემდეგ სწავლა-მეცნიერებაში განავითარა არსენ იყალთოელი-

***) დავითს ყავდა ცოლად ყივჩაყეთის მეფის ასული (ათრაქა შარაგანისძის) გურანდუხტი. იმავე მეფის ქალი ყავდა ცოლად რუსეთის მთავარს სვიატოპოლკ იზიასლავისძეს (1093—1113).

მა. მათის მეოხებით ის შეიქნა თითქმის ყველა საქმის ინიციატორი და ამსრულებელიც. იყო სავსე ენერგიით, ჭკუით და მაღალ-ზნეობით აღჭურვილი. ამ დროს ერისთავი ლიპარიტ IV (ამ დროდან იწოდებიან ორბელიანებად) არ ემორჩილება მეფეს, რადგან ეს უკანასკნელი მცირე წლოვანი იყო (16 წლის იყო მაშინ დავითი). მცირე წლოვანებით კი ისარგებლა ლიპარიტმა, მაგრამ ძვირად დაუჯდა აგეთი თვითმნებლობა: მეფემ დაამარცხა, შეიპყრა, ორი წელიწადი დაპატიმრებული ჰყავდა და მერე გაათავისუფლა. მაგრამ მეფის სულგრძელება და პატივება ვერ შეიშნო ქვეყნის მოღალატემ: კიდევ განუდგა. მეორედაც დაამარცხა დავითმა მოღალატე, დაიჭირა და საბერძნეთისკენ გადაკარგა.

მისი შვილი რატიც მამის კვალს დაადგა, მაგრამ მალე მოკვდა და, ამ გვარად, მოისპო ქვეყნის მოღალატე **ხალციხეშების** სახლი.

ამ დროს კახეთში მეფობს კვირიკე IV (1084—1102). დავითი დიდი ხანია ფიქრობს საქართველოს გაერთიანებას, ამიტომაც დაეცემა კახეთის მეფეს 1101 წელს, დაამარცხებს და ზედაზნის ციხეს წაართმევს. მოკვდა კვირიკე. მისმა მემკვიდრემ აღსართან II, (ძმის წული იყო კვირიკეს) უზნეომ და ხასიათით დაცემულმა, რბევა და ოხრება დაუწყო ქართლს. რადგან ბევრი კახელთაგანიც ამ დროს დავითის წადილის იყო, სურდათ შემოერთება, — დავითისავე გავლენით, — დაიჭირეს აღსართანი და დატყვევებული მო-

გვარეს დავითს. 1105 წ. გადაიცვალა აღსართანი და კახეთი დავითმა შემოუერთა ქართლს.

არ დაიძინეს აღსართანის მომხრე კახელებმა და განძის ემირს მიმართეს თხოვნით, მაგრამ დავითმა ემირიც დაამარცხა და ისიც თავისი მოხარკე გახდა.

დავითის დროსაც თურქები სელჯუკები ამოდიან ქვემოდან და რჩებიან გაზაფხულამდის იორიდან დილომამდის. ზაფხულში კი აბოცის (ყარსის) მხარეს მიეშურებიან. ამ გვარმა მათმა წანწალმა ააბორგა მთელი ქვეყანა. დავითიც ცდილობდა მათი ეგეთი თვითმნებელობა რამენაირად შეეკვეცა სამუდამოდ. ამიტომაც დააწესა როქით*) სპა. გადმოიყვანა ოსები და ყივჩაყები**), დაჰყო მწყობრებად; ყოველ მწყობრს უჩინა მოთავე და ამ გაწვრთნილ ჯარებით გაამრავლა ქართველების რაზმი. ესე დამზადებული ეკვეთა მტერს 1110 წელს და წაართვა სამშვილდე. ამ ომში თავი ისახელეს გიორგი ჭყონდიდლის ძმის წულმა თევდორემ, აბულეთმა და იოანე ორბელიანმა.

1115 წ. აიღო გიორგი ჭყონდიდელმა რუსთავი, 1117 წელს — გიშის ციხე (კახეთშია); მეფემ დაამარცხა ხლათის ემირის სეკმანას ჯარი. სამწუხაროდ, 1118 წ. ზემო-ქართლში, დაამარცხეს თურქებმა ბეშკენ ჯაყელი და მოკლეს; გამოუდგა დავითი, მოსწვდა მათ

*) ჯამაგირი.

**) „პოლოვცები“.

არაქსის ნაპირზე, დაამარცხა, გაფანტა და აქედან შემობრუნებულმა აიღო ლორე და აგარაკის ციხეები. ამდენ გამარჯვებას მოჰყვა ის, რომ დავითმა შემოიერთა 1120 წელს ბასიანი, ბარდა, კოლა, არტანი, ჯავახეთი, ოლთისი და კლარჯეთი.

გაფანტა თურქები ბასიანიდან (არაქსის ზემო წელი) კარნიფორამდის (აზრუმია). აქედან ხმალამოდებული შემოვლო არეზის მარცხენა ნაპირი და ყველგან, სადაც კი მათ ურდოს შეხვდა, მუსრი გაავლო. 1120 წელსვე შემოიერთა ყაბალა (შირვანის ქალაქი) და ქალაქი ბარდა. აქედან გადავიდა დავითი ეგრისში და იქაც მუნებური საქმეები წესზე დააყენა.

ამ გვარად, შეაერთა დავითმა და აღადგინა საქართველოს ძველი საზღვრები კასპიიდან შავზღვამდის.

ამ ძლევა მოსილმა მეფემ და მისმა გამარჯვებამ მთელი მაშინდელი მაჰმადიანობა ააყაყანა, განსაკუთრებით — თურქები. წამოვიდა 1121*) წელს საქართველოზე 400 ათასი თურქი: მათ წინამძღოლობს მელიქ-შას შვილის თათარის ძე ილგაზი. მტრის ჯარი მოვიდა და გაიშალა მანგლისს, თრიალეთს და დიდ-გორს 18 აგვისტოს.

დავითს ჰყავდა 40 ათასი ქართველი ჯარი, 15 ათასი ყივჩაყი და 5 ათასი მთიული. ეკვეთენ ერთ-

*) ბროსე უჩვენებს 1122 წელს.

მანეთს. მათი კიჟინი, ხმლის ტკრციალი და ცხენების ქაქანი ზეცამდის აღიოდაო, ამბობს თანამედროვე. ცხენების ფეხების ცემით თითქო მიწა ზანზარებდაო.

დასცა თავისი ლომებური კიჟინა ხმალ-ამოდებულმა დავითმა და საკვირველად დაამარცხა მტერი. ამ ომში მოიკლა თვითონ ილგაზი. დარეტიანებულმა ჯარმა, სარდალს რომ ველარ ხედავდა, იბრუნა პირი და გაიქცა*).

ამ გარემოებას, ცოტა არ იუფს, ხელს უწყობდა შემდეგი ფაქტობა: ევრახაში მაშინ დაიწყო სავჯაროსნობა. შეერთებულ მეფეების ჯარი ევრახიდან შევიდა 1096 წ. კოსტანტიეპოლში; 1098 წ. დაჭინა ანტიოქია და 1099 წელს—იერუსალიმი.

1122 იერიშით მივიდა ტფილისზე დავითი და აიღო. ბენიჯათარმა (ტფილისის ციხის მცველმა) ძლივს თავს უშველა.

1123 წ. დაიპყრა შირვანი და ანი, საიდანაც გამოიყვანა დატყვევებული ემირი აბულ-სევერი შარვანშა, რომლისგან მომდინარეობენ აფხაზეთის შარვაშიძეები. 1124 წელს გამოგლიჯა ხელიდან მტერს დმანისი.

ამ ღროდან თურქები ველარ ბედვენ საქართველოს საზღვრების შერევას. ამ დიდებულ საქმეში მხარს აძლევდენ მეფეს იოანე კათალიკოსი, ბეშვენ

*) ამ ომში თურქებს ეხმარებოდენ შირვანელები.

ჯაყელი, თევდორე, აბულეთი, იოანე III ორბელიანი და მეფის გამზრდელი გიორგი ჭყონდიდელი. როდესაც კი გარეშე მტრებისგან მოიცილიდა დავითი, მაშინვე შინაგან საქმეს მოჰკიდებდა ხელს. 1103 წელს მან მოახდინა საეკლესიო კრება. ამ კრების *) ძალით მან მოაშორა ეკლესიას უვარგისი პირები და ღირსეული დაუნიშნა. ეკლესიებთან დააარსა სკოლები, რომელთა საშვალეებით იფინებოდა სწავლა.

ისეთი სახელი გაითქვა დავითის დროს საქართველომ, რომ მარტო ქართველობას შეეძლო შესვლა თავისუფლად იერუსალიმში გაშლილ დროშით. და ეს ძალა და პატივისცემა შერჩათ ქართველობას მეჩვიდმეტე საუკუნის დასასრულამდე.

მაშინდელმა ბიზანტიის და არაბების ლიტერატურამ ისეთი დიდი ზედ გავლენა იქონია ჩვენს მწერლობაზე, რომ სრულიად დაჩრდილა ევროპა. მეტად განვითარდა არაბების ბუნების მეცნიერება, ასტრონომია, ისტორია ფილოლოგია, რჯულის შესწავლა და მათემატიკა. მათ სკოლებს ეხლაც განცვიფრებაში მოჰყავს ევროპიელი.

მათის მიხედვით დავითმაც დააარსა ორგვარი სასწავლებელი: მაღალი და დაბალი. დაბალი სასწავლებელი იყო ყოველ ეკლესიასთან **), მაღალი კი — სამ ადგილას: გრემს, იყალთოს და ტფილისში.

*) თავ-მჯდომარე იყო იოანე კათალიკოსი.

**) მცხეთაში, გარეჯაში, გელათში, მარტვილში, ოპიზაში, საფარაში, ტბეთში; აგეთივე სასწავლებლები გაიხსნა ათონის მთაზე, იერუსალიმში და სინას მთაზე.

გრემის აკადემია დაარსა იოანე ჭირჭიმელმა (პეტრიწად წოდებულმა), რომელიც ითულებოდა იმავე დროს სასწავლებლის უფროს პრეფესორად,

იყალთოს აკადემიას განაკებდა არსენი იყალთოელი და ტფილისისას—გიორგი ჭყონდიდელი.

ამ სასწავლებლებში ასწავლიდნენ ღვთის მეტყველებას, ფილოსოფიას, კლასიკურ ლიტერატურას და არაბულ-ბერძნულ ენებს.

აქ სწავლა-დამთავრებულს გზავნიდნენ ათინაში რომც კაცადის. თუმცა სწავლა სხოლასტიური (ეკლესიური) იყო, მაგრამ პლატონ ფილოსოფოსს და არისტოტელს მაინც გატაცებით სწავლობდნენ და ითვისებდნენ. ისინი შეიქნენ ახალგაზდობის სათაყვანებელი მწერლები. ისეთი ფრთა შეისხა მაშინ სწავლამ ჩვენში, რომ ტფილისში დაარსდა ასტრონომიული ობსერვატორია.

მაშინდელი მწერლები იყვნენ:

იოანე ჭირჭიმელი (პეტრიწი), რომელმაც დასწერა გრამმატიკა; გადმოთარგმნა პრაკლე დიოდორისის „ორგანონ“ („კავშირნი“), იოსებ ფლავიოსი, კლემასი იოანე სინაიტელისა, იოანე ოქროპირი, მარკოზის სახარების განმარტება.

არსენი იყალთოელი იყო აღზრდილი ჯვარის მონასტერში იერუსალიმში. ის ასწავლიდა იყალთოში ფილოსოფიას; თარგმნა იოანე დამასკელის „ოქროს ნექტარი“ მწვალებლების წინააღმდეგ; მხუე შეადგინა „ძეგლის წერა“ და „გარეჯის მამათა ცხოვრება“ და მრავ. სხვა.

იოანე ტარიჭის-ძე იყო ფილესოფოსი, მეცნიერი და პედაგოგი. მან თარგმნა ჰეროდიანის «შეყვანილება», იოანე დამასკელის კატელოგია», «დიალეკტიკა», ეპიფანე კვიპრელის «თორმეტ ქვათათვის» და სხ.

ეფრემ მცირე იყო სამცხიდან და იზრდებოდა იოანე ჭირჭიმელთან და მის ხელმძღვანელობის ქვეშ. მან დასწერა: გრამმატიკა, «უწყება მიზეზისა ქართველთა მოქცევისათვის, თუ რამელთა წიგნთა შინა მოიხსენებოს» (მან ეს გამოკრება ბერძნების ისტორიკოსის თეოდორიტისგან)*), სთარგმნა გრიგოლ დვთის მეტყველის სიტყვანი, ცხოვრება და წამება მრავალთა წმიდათა, ფსალმუნთა განმარტება, მეექვსე მსოფლიო კრების სჯულის კანონი; დიონოსი არიოპაგელის «ზეცის იერარქიასათვის» და წმიდა კასიანეს სიტყვანი.

თეოფილე ფილესოფოსი იყო გიორგი მთაწმინდელის აღზრდილი. ისეთი შესანიშნავი დვთის მეტყველი შეიქნა დვთის დროს თეოფილე კონსტანტინოპოლში, რომ ტარსის მიტროპოლიტობა მისცეს. ამან სთარგმნა ილარიონ კახელის ცხოვრება. დააარსა კახეთში დედათ და მამათ მონასტერი, გააშენიერა გარეჯა და გადაიცვალა თესლონიკეში. იმპერატორმა ვასილ მაკედონელმა დიდის პატივით გადმოასვენა კონსტანტინოპოლს და დაკრძალა მისი გვამი ქართველთა მონასტერში

*) ამაზე უწინ შეადგინა ქართლის-ცხოვრება არსენ კათალიკოსმა მეათე საუკუნეში, მაგრამ ეფრემმა მიაქცია უფრო ვრცელი ყურადღება საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელებას.

«რამხანიაში». შეადგინა რამდენიმე კანონი ქართულ წმიდათა სადიდებლად.

დავითის დროს ცხოვრობდა პოეტი ძაგნაკორელი, რომელმაც შემოიღო „ძაგნაკორული“*) ლექსი.

თვითონ დავითმა დასწერა „გალობა სინანულისა“, რომლის ძლიერება მოგვაგონებს დავით წინასწარმეტყველის ფსალმუნებს.

„ანდერძში“ დავითი მოგვითხრობს, თუ როგორ გააერთიანა სამშობლო გურგანიდან შავ-ზღვამდი და რომელ ეკლესიას და მონასტერს რა შესწირა თავის სულის საოხად.

მის დროსვეა დაწერილი „ძეგლის წერა“, რომელშიაც ნაამბობია, თუ როგორ გავრცელდა სახარება ქვეყანაზე და როგორ შემოვიდა ანდრია მოციქულის და წმ. ნინოს დროს (მირიანის მეფობაში) საქართველოში ქრისტიანობა. შემდეგ ლაპარაკობს „მსოფლიო კრებებზე“, თუ რისთვის იყო ეს კრებები. მერე ამბობს, თუ ჩვენმა კრებებმა რა შემოიტანა წესდებად.

ამას გარდა დავითმა საჭიროდ დაინახა სასულიერო წოდება ყოველ გვარ გადასახადისაგან განეთავისუფლებინა, რომ უფრო ერთგულად და მტკიცედ მსახურებოდნენ თავის დანიშნულებას.

*) ოც-მარცვლოვანი ლექსია, სადაც ზეათე მარცვალი შეეწყობა მეოცეს.

გამოიყვანა მეფემ კლდე-ღრეში შემალული ხალხი დაბარად გაშალა. დააარსა ქ. გორი. აშენებდა ქსენონებს და სახლებს გლახაკებისათვის და ობლებისათვის. ააშენა სინას მთაზე მონასტერი წმ. ეკატორინესი, სულემის მონასტერი ტრაპიზონის პირდაპირ და განაახლა შიო და გელათი.

მის სასიქადულო მოღვაწეობისათვის ეკლესიამ ის წმიდად შერაცხა და მის ხსენებას დღესასწაულობს 26 იანვარს. გადაიცვალა დავით 24 იანვარს, შაბათს და დასაფლავებულია გელათში „კარის-ეკლესიაში“.

დავითის ღრეს შემოდის ხმარებაში სიტყვა «ამერიქნია».

წინასიძუყვაობის მაგიერ

განვიზრახეთ რა „კონსპექტის“ გამოცემა, ჩვენ სახეში გვქონდა შეგვემსუბუქებინა ახალ-მოზარდისთვის გაქირვებული მდგომარეობა, რომელშიაც ის არის დღეს ჩავარდნილი სამშობლო ისტორიის შესწავლის დროს: მას არა აქვს დაბალ კლასებისთვის ისეთი მოკლე სახელმძღვანელო საქართველოს ისტორიიდან, საიდანაც ადვილად შეეძლოს ეპიზოდურად შეისწავლოს ჩვენი წარსული.

იქნება ეს „კონსპექტი“-ც ვერ აკმაყოფილებს სრულიად ჩვენს განზრახვას, მაგრამ, თუ წარმოვიდგენთ, რა სიჩქარით არის შედგენილი — ჩვენგან დამოუკიდებელ მიზეზების გამო — წინმდებარე წიგნაკი, მკითხველი აღარ დაგვემდურება ერთობ და ნაკლსაც გვაპატივებს ამ ჟამად.

„მეორე რვეულში“ იქნება მოთავსებული შემდეგი კურსი დავთ აღმაშენებელის გადაცვალებიდან მეთვრამეტე საუკუნის დასასრულამდე.

რაც შეეხება აკადემიურ შრიფტით დაბეჭდილს, იმას უფრო მასწავლებლისთვის აქვს მნიშვნელობა, ვინემ მოზარდისთვის, მაგრამ, თუ მასწავლებელი საჭიროდ დაინახავს, ზოგი ცნობა იქიდანაც შეუძლია შეიტანოს კურსში.

არ. ქუთათელაძე

10 მაისი, 1900 წ.